

Міністерство освіти і науки України
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
Факультет української філології
Кафедра української мови та методики її навчання

**ФОНЕТИКА
СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ**

Навчально-методичний посібник

Укладач Зоя Іванівна Комарова

Умань
Візаві
2021

УДК 811.161.2'342(075.8)

Ф77

Рецензенти:

Зелінська О. Ю., доктор філологічних наук, доцент Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Денисюк Т. К., кандидат філологічних наук КВНЗ «Уманський гуманітарно-педагогічний коледж ім. Т. Г. Шевченка».

Рекомендовано вченою радою факультету української філології як навчально-методичний посібник для здобувачів освітнього ступеня «Бакалавр» за спеціальністю «035 Філологія» (протокол №16 від 28 квітня 2021 року)

Фонетика сучасної української літературної мови : навч.-метод. Ф77 посіб. / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини ; уклад. Зоя Іванівна Комарова. – Умань : Візаві, 2021. – 148 с.

Посібник містить завдання до практичних, лабораторних і контрольних занять із фонетики сучасної української літературної мови, а також індивідуальні навчально-дослідні і тестові завдання. Практична спрямованість посібника передбачає досягнення здобувачем вищої освіти загальних та фахових компетентностей: здатностей до абстрактного мислення, аналізу і синтезу, усвідомлення структури мовознавчої науки та її теоретичних основ, здібностей застосовувати мовні знання на практиці, пояснювати закономірності фонетичної системи української літературної мови, спроможностей до особистісного і професійного самовдосконалення, навчання і розвитку.

Адресований здобувачам вищої освіти за спеціальністю «035 Філологія».

ВСТУП

Вивчення здобувачами вищої освіти курсу «Сучасної української літературної мови» розпочинається з опанування ними мовознавчого розділу «Фонетика», а також пов'язаних із теорією звукового складу української мови розділів «Орфоепія», «Графіка» та «Орфографія». Завданнями курсу є досягнення студентами загальних і фахових компетентностей, тобто здатностей:

- спілкуватися державною мовою як усно, так і письмово;
- учитися й оволодівати сучасними знаннями;
- застосовувати знання у практичних ситуаціях;
- до абстрактного мислення, аналізу та синтезу;
- до усвідомлення структури мовознавчої науки та її теоретичних основ;
- до використання в професійній діяльності знань про мову як особливу знакову систему, її природу, функції, рівні та застосовувати мовні засоби як інструмент мотивації та переконання;
- вільно оперувати спеціальною термінологією для розв'язання професійних завдань;
- здійснювати лінгвістичний (фонетичний) аналіз слів і текстів;
- надавати консультації з дотримання норм літературної мови та культури мовлення.

У результаті вивчення курсу здобувач вищої освіти повинен:

- знати норми літературної мови та вміти їх застосовувати у практичній діяльності;
- аналізувати мовні (фонетичні) одиниці, визначати їхню взаємодію та характеризувати фонетичні явища і процеси, що їх зумовлюють;
- знати й розуміти основні мовні поняття, теорії та концепції, вміти застосовувати їх у професійній діяльності;
- збирати, аналізувати, систематизувати та інтерпретувати факти мови і мовлення, використовувати їх для розв'язання складних задач і проблем у професійній діяльності та/або навчанні.

Посібник містить практичні, тестові, лабораторні та контрольні завдання з фонетики, орфоєпії, графіки та орфографії. Зокрема, подано перелік теоретичних питань, систему вправ і тестових завдань до кожного практичного заняття.

Підготовка студента до заняття відбувається у два етапи. Спочатку він знайомиться з переліком питань до теми і вивчає теорію проблеми, послуговуючись поданим списком літератури та теоретичним матеріалом, узагальненим для зручності у таблицях і коментарях до них. На другому етапі здобувач виконує вправи під керівництвом викладача і самостійно на практичному занятті та самостійно вдома для закріплення матеріалу.

Опановуючи знання і виробляючи вміння з фонетики та суміжних наук, студенти можуть самостійно контролювати власний рівень усвідомлення матеріалу шляхом розв'язання тестових завдань різних типів та опрацювання «Запитань і завдань для самоперевірки», які вміщено вкінці кожного практичного заняття.

У посібнику наявні також лабораторні і контрольні завдання та методичні вказівки до їх виконання, зразки оформлення кожного завдання. Індивідуальні навчально-дослідні завдання для студентів передбачають виконання фонетичного розбору слова й аналізу тексту. Методичні рекомендації до такого типу завдань містять схеми фонетичного розбору слова та аналізу тексту, а також зразки оформлення завдань.

У додатках уміщено необхідні для виконання вправ додаткові матеріали: перелік основних транскрибувальних знаків, тексти для транскрибування.

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

1. Фонетика і фонологія.

Фонетика як розділ мовознавства: предмет фонетики, фонетичні одиниці, аспекти вивчення мовних звуків. Будова мовленнєвого апарату і творення мовних звуків.

Поняття про фонему і фонологію, функції і диференційні ознаки фонем. З історії вивчення фонем. Система фонем сучасної української мови. Головний вияв і різновиди алофонів (варіантів) фонем. Звукове поле фонем. Головні вияви і варіанти голосних і приголосних фонем. Фонологічні школи.

2. Система звуків і фонем сучасної української літературної мови.

Голосні та приголосні звуки, їх функціональні, артикуляційні й акустичні ознаки. Класифікація і характеристика голосних звуків (фонем). Класифікація і характеристика приголосних звуків (фонем). Фонетична і фонематична транскрипції: призначення, основні правила запису слів, речень, текстів.

3. Чергування голосних фонем (звуків).

Поняття про позиційні та історичні чергування. Найдавніші чергування у коренях дієслів. Чергування /o/, /e/ з /i/. Чергування /o/, /e/ з фонемним нулем. Чергування голосних у звукосполученнях /ри/, /ли/ – /рі'/, /лі'/– /ро/, /ло/. Чергування /e/ з /o/ після шиплячих та /й/. Зміна етимологічного /o/ на /a/. Втрата і поява початкових ненаголошених голосних.

4. Чергування приголосних фонем (звуків).

Типи чергувань приголосних фонем (звуків). Чергування /г/, /к/, /х/ із /ж/, /ч/. /ш/. Чергування /г/, /к/, /х/ із /з'/, /ц'/, /с'/.

Чергування передньоязикових зубних із шиплячими приголосними. Чергування твердих і пом'якшених передньоязикових відповідників. Чергування однієї приголосної фонемі зі сполученням двох фонем. Зміни приголосних перед суфіксами -ськ-, -ств-, -ин-. Приставні (протетичні) приголосні. Явище метатези. Зміна /л/ на /в/.

5. Модифікаційні зміни голосних і приголосних фонем.

Поняття модифікацій, їх різновиди. Модифікації голосних: редукція, гармонійна асиміляція, акомодация. Модифікації приголосних: позиційні та комбінаторні. Акомодация приголосних до сусідніх голосних. Асиміляція приголосних та її види: а) за напрямом уподібнення; б) за повнотою уподібнення; в) за місцем уподібнення; г) за фіксуванням на письмі.

6. Явища асиміляції, дисиміляції, спрощення, подовження та подвоєння приголосних звуків.

Типи регресивної асиміляції за характером артикуляційних змін приголосних: за голосом (за дзвінкістю / глухістю); за місцем і способом творення; за м'якістю / твердістю. Випадки прогресивного уподібнення приголосних звуків у сучасній українській мові. Асиміляція на відстані. Основні наслідки дисимілятивних змін приголосних. Спрощення в групах приголосних. Подовження та подвоєння приголосних звуків в українській мові.

7. Склад. Наголос та інтонація.

Склад. Наукові теорії складу. Типи складів в українській мові. Основні закономірності складоподілу. Словесний наголос, його різновиди. Ознаки українського наголосу. Фразовий наголос, його різновиди. Інтонація.

8. Орфоепія. Особливості української літературної вимови.

Орфоепія як розділ мовознавчої науки. Сучасне значення орфоепічних норм. Фонетичні та фонологічні помилки. Основні правила української літературної вимови: а) вимова голосних звуків (наголошена і ненаголошена позиція); б) вимова приголосних звуків; в) вимова звукосполучень приголосних. Особливості вимови слів іншомовного походження. Засоби милозвучності української літературної мови.

9. Письмо. Українська графіка та орфографія.

Поняття графіки. Графема як базова одиниця графіки. Письмо піктографічне, ідеографічне, складове, буквено-звукове. Слов'янські азбуки: глаголиця і кирилиця. Український алфавіт. Співвідношення між буквами українського алфавіту і звуками української мови. Особливості українського алфавіту. Позначення на письмі роздільної

вимови твердого приголосного перед я, ю, є, ї та м'якості приголосних.

Поняття про орфографію як систему історично сформованих правил написання слів. Орфографічне правило. Орфограма. Принципи українського правопису. Короткий огляд історії української орфографії.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Звук як явище акустично-артикуляційне та фонологічне

1. Звук. Аспекти вивчення мовного звуку.
2. Поняття фонем. Функції та ознаки фонем.
3. Склад фонем української літературної мови.
4. Позиції фонем. Різновиди звукових реалізацій фонем.

Література

Бондар О. І. СУМ, с. 7–17, 65–82.

Жовтобрюх М. А. КСУЛМ, с. 90–97, 99–101.

Карпенко Ю. О. ФФ СУЛМ, с. 5–21, 58–79.

СУЛМ / А. П. Грищенко, с. 13–23.

СУЛМ / М. Я. Плющ, с. 23–24, 43–61.

Тоцька Н. І. СУЛМ: ФОГО, с. 13–34.

УМ. Енциклопедія, с. 699–704.

Шкуратяна Н. Г. СУЛМ, с. 22–26, 55–57.

Звук – це найменша неподільна одиниця мовного потоку, яку використовують для побудови складів і фонетичних значенневих одиниць вищого рівня.

Звук мовлення має досить складну природу, тому його вивчають у різних аспектах, зокрема: акустичному, фізіолого-артикуляційному і лінгвістичному.

Аспекти вивчення мовних звуків	
Акустичний	вивчення мовного звуку як фізичного явища, яке виникає внаслідок коливання голосових зв'язок у гортані й тертя струменя повітря об стінки мовних органів
Фізіолого-артикуляційний (анатомо-фізіологічний)	вивчення будови і роботи мовного апарату, спрямованої на творення мовних звуків, тобто на їх артикуляцію

аспект	
Лінгвістичний	вивчення звука як функціональної одиниці мови, яка служить для спілкування людини в суспільстві

Для спілкування мають значення не всі мовні звуки та їх різновиди, а лише основні, або звукові типи, із зміною яких пов'язана зміна значення слів та їх форм, наприклад: у парах слів *ферма* – *фірма*, *вода* – *вона* зміна значення пов'язана з заміною /e/ – /i/, /д/ – /н/. Такі звукові типи називають фонемами.

Фонема – це мінімальна фонетична одиниця мови, за допомогою якої розрізняють значення морфем і слів. Фонема як абстрактна мовна одиниця реалізується в мовленні в звукові, а звук є матеріальним виявом фонем.

Функції фонем	
Конститутивна	фонема служить будівельним матеріалом для морфем і слів
Сигніфікативна, або смислорозрізнявальна	фонемі розрізняють значення морфем і слів
Перцептивна	фонемі сприяють ототожненню однакових морфем і слів

Кожній фонемі властиві певні артикуляційно-акустичні ознаки, які характеризують її та відрізняють від інших фонем.

Ознаки фонем

<p>Диференційні (розрізнявальні) – ознаки, за якими фонема протиставлена іншій фонемі, напр.: у словах <i>дуга – туга</i> фонем /д/ – /т/ протиставлені за ознакою дзвінкість / глухість, яка є диференційною для порівнюваних фонем</p>	<p>Інтегральні (нейтральні, нерозрізнявальні) – ознаки, які входять до складу фонемі, але не відрізняють її від інших фонем, напр.: ознака твердість / м'якість для фонем /б/ є нейтральною, бо немає м'якої фонемі, співвідносної з твердою /б/</p>
---	---

Фонему як функціональну одиницю мови вивчають у розділі мовознавчої науки **фонологія**.

Фонологічна система сучасної української літературної мови охоплює 38 фонем: 6 голосних і 32 приголосних.

Система фонем української мови	
Голосні	Приголосні
а, о, у, и, і, е	б, п, в, м, ф, ж, ч, ш, д ^ж , г, к, х, г, д, д', т, т', з, з', с, с', д ^з , д ^{з'} , ц, ц', р, р', л, л', н, н', ј

У мовленнєвому потоці фонемі потрапляють у різні позиції, які можуть бути сильними і слабкими. У сильній позиції всі диференційні ознаки фонемі чути виразно, у слабкій – фонема втрачає певну диференційну ознаку або зовсім не чується.

Позиції голосних фонем	
Сильна (+)	Слабка (–)
Наголошена: у слові <i>мед</i> фонема /e ₊ / у сильній позиції	Ненаголошена: у слові <i>медок</i> фонема /e ₋ / у слабкій позиції
Позиції приголосних фонем	
Сильна (+)	Слабка (–)
Абсолютний кінець слова (крім /в/ і /й/): у словах <i>сад, мак</i> фонемі /д ₊ / і /к ₊ / у сильній	Абсолютний кінець слова для фонем /в/ і /й/ : у словах <i>лев, чай</i> фонемі /в ₋ / і /ј ₋ / у слабкій

позиції	позиції
Позиція перед голосними (крім /б/, /п/, /в/, /м/, /ф/, /г/, /к/, /х/, /т/, /ж/, /ч/, /ш/, /д^ж/ перед /і/, /а/, /у/ (орфографічно – я, ю)): у слові <i>молитва</i> фонемі /м ₊ /, /л ₊ /, /в ₊ / у сильній позиції перед голосними /о/, /и/, /а/	Позиція перед голосними /і/, /а/, /у/ (орфографічно – я, ю) для фонем /б/, /п/, /в/, /м/, /ф/, /г/, /к/, /х/, /т/, /ж/, /ч/, /ш/, /д^ж/: у словах <i>бязь, шкіра, чітко</i> у слабкій позиції фонемі /б ₋ /, /к ₋ /, /ч ₋ / перед /а/, /і/
Перед твердими сонорними /р/, /л/, /м/, /н/, /в/: у словах <i>добрий, глухий, кличний</i> фонемі /б ₊ /, /г ₊ /, /ч ₊ / у сильній позиції перед приголосними /р/, /л/, /н/	Перед будь-яким приголосним, крім /р/, /л/, /м/, /н/, /в/: у словах <i>ласка, просьба, вокзал</i> фонемі /с ₋ /, /с' ₋ /, /к ₋ / у слабкій позиції перед приголосними /к/, /б/, /з/.

Різні вияви тієї самої фонемі в мовленнєвому потоці називають її звуковими реалізаціями (виявами).

Різновиди звукових реалізацій фонемі	
Головний вияв – звук, який є реалізацією фонемі у сильній позиції: у слові <i>лан</i> звуки [л], [а], [н] – головні вияви фонем /л ₊ /, /а ₊ /, /н ₊ / у сильній позиції	Алофон – звук, який є реалізацією фонемі у слабкій позиції: у слові <i>ківи</i> звуки [к'] (напівпом'якшений), [ў] (нескладотворчий [у]) – алофони фонем /к ₋ /, /в ₋ / у слабкій позиції

Серед алофонів фонем розрізняють варіанти і варіації.

Різновиди алофонів	
Варіант – звуковий вияв, який набуває диференційних ознак іншої фонемі: у слові <i>сестра</i> фонема /е/ в слабкій позиції частково втрачає свої ознаки, набуваючи ознак фонемі /и/, тобто звук [е ^и] – варіант фонемі /е/	Варіація – звуковий вияв, який не втрачає диференційних ознак фонемі: у слові <i>коло</i> фонема /о ₂ / в ненаголошеній позиції реалізована у звукові [о], який не набуває ознак іншої фонемі, тому є варіацією фонемі /о ₂ /

Варіанти фонем можуть бути позиційними, комбінаторними і факультативними.

Різновиди варіантів	
Позиційний	звуковий вияв фонем, який залежить винятково від її позиції у слові: голосна фонема /и/ у ненаголошеній позиції реалізується у позиційних звукових варіантах [и ^е], [и ^н]: с[и ^е]льніший, с[и ^н]лач
Комбінаторний	звуковий вияв, зумовлений впливом сусідніх звуків: дзвінка фонема /г/ у словах <i>нігті</i> , <i>легко</i> під впливом наступних глухих [т'], [к] реалізується у комбінаторному варіанті – звукові [х]
Факультативний	не обов'язковий, але можливий звуковий вияв, наприклад, при швидкому темпі мовлення: у слові <i>ось де</i> фонема /с'/ при швидкому темпі мовлення реалізується у факультативному варіанті – звукові [з']

Вправа 1. Об'єднайте у групи слова, враховуючи акустичні ознаки початкових звуків, в основі творення яких: а) тільки голос; б) тільки шум; в) голос і шум, але переважає голос; г) голос і шум, але переважає шум.

Донецьк, чапля, апельсин, фортеця, вивіряти, сіріти, мокнути, зорепад, лінія, орлиця, райдуга, кекс, йорж, ближче, тополя, улюбленець, шиплячий, екранізація, надвечір'я, позитивний, гімназист, цуценя, імлистий.

Вправа 2. Добираючи пари слів так, щоб вони розрізнялися тільки одним звуком, доведіть фонематичність фонем: /а/, /о/, /у/, /д/, /з/, /в/, /с'/, /к/, /й/, /ч/.

Зразок: балка – палка: /б/ – /п/; кинь – кінь: /и/ – /і/.

Вправа 3. Прочитайте слова, записані фонематичною транскрипцією. Подайте орфографічний запис слів, усно встановіть відповідність між буквами і фонемами.

1) /детал'ниј/, /д^жгутовиј/, /дивл'ачис'/, /вјалениј/, /запл'ічка/, /замішчати/, /запізнен'н'а/.

2) /відл'уд'д'а/, /взаємн'іст'/, /україна/, /освіт'анин/, /гр'аз'овиј/, /д^звіниц'а/, /япон'іја/.

Зразок: /мр'іја/ – мрія: ем – /м/, ер – /р'/, і – /і/, я – /ја/.

Вправа 4. Прочитайте слова, записані фонетичною транскрипцією. Запишіть фонемний склад слів, усно встановіть відповідність між звуками і фонемами.

1) [в^нс'л'а^р], [дол'іжши], [де^нре^нз'а], [ўд'ачниї], [с'в'ічка], [о^ус'ін':і], [с'ц'іл'чи^к].

2) [р'о спач], [с'л'усар], [гли^б'ін'], [п'ерс'іја], [пор'уч':а], [п'ріяз'н'], [ви^бух'іўка].

Зразок: [ўм'іст] – вміст – /вміст/: [ў] – /в/, [м'] – /м/, [і] – /і/, [с] – /с/, [т] – /т/.

Вправа 5. Запишіть фонемний склад поданих слів. Установіть співвідношення між буквами і фонемами.

1) походження, щільність, танцювальний, традиція, грюкіт, підзаряджати, об'єктивний.

2) україністика, хрящовий, джерготіти, мільярдер, протиріччя, орієнтир, гірчиця.

Вправа 6. Прочитайте слова, запишіть їх фонематичною транскрипцією. Позначте сильні (+) і слабкі (–) позиції фонем. Охарактеризуйте звукові вияви кожної фонем.

1) [духм'аній], [ме^нлод'іја], [бе^нздо^р'іж':а], [р'оспов'ід'], [п'ід^зсілу], [тан'ц'іўні к].

2) [г'іл':астиї], [ко^ул'інце], [с'в'ід^жчу], [че^нре^нп'іаній], [зап'із'н'увати^с'], [ви^епро^ум'ін'ује].

Зразок:

[р'о ск'іш] – /р₊о₊з_к_і_ш₊/:

/р₊/ → [р] – головний вияв;

/о₊/ → [о] – головний вияв;

/з_/ → [с] – алофон (варіант комбінаторний);

/к_/ → [к'] – алофон (варіант комбінаторний);

/і_/ → [і] – алофон (варіація);

/ш₊/ → [ш] – головний вияв.

Вправа 7. Слова, подані у фонематичній транскрипції, запишіть фонетичною транскрипцією. Виявіть позиційні варіанти фонем, охарактеризуйте особливості звукових реалізацій.

1) /гр'іховніј/, /дивитис'а/, /взамін/, /рел'ігіја/, /шипл'ачіј/, /бувал'шчина/.

2) /сол'ін'н'а/, /безкрајіј/, /здрігнутис'а/, /натрієвіј/, /пекарн'а/, /віднедавна/.

Зразок:

/ај_с_бе_р_г/ – [ájзбе^нрг]:

/ј_/ → [ī] – алофон (позиційний варіант) у кінцевій позиції складу перед приголосною фонемою;

/е_/ → [e^н] – алофон (позиційний варіант) у ненаголошеній позиції.

Вправа 8. Подані слова запишіть паралельно фонематичною і фонетичною транскрипціями. Виявіть комбінаторні варіанти фонем, охарактеризуйте особливості звукових реалізацій.

1) окислювач, розпорядок, розжати, орхідея, передчувати, довкілля.

2) сітчастий, звітний, врозкид, підшкірний, дієвість, запізнілий.

Зразок:

/у_з_б_і_ч_ч_а/ – [узб'іч':а]:

/б_/ → [б'] – алофон (комбінаторний варіант) у позиції перед /і/;

/ч_ч_/ → [ч':] – алофон (комбінаторний варіант) у позиції перед /а/ (орф. я).

Вправа 9. Прочитайте речення, запишіть їх фонематичною транскрипцією. Подайте фонетичний запис виділених слів, виявіть та охарактеризуйте неголовні алофони фонем.

1. Яка краса: **відродження** країни! Ще рік, ще день назад тут чувся плач рабів, Мовчали десь святі під попелом руїни, І журно **дзвін** старий по мертвому гудів. 2. Рано **вдосвіта** на сході **Прокидавсь** ясний Дажбог І ходив-блукав до ночі Синім степом без дорог. По зелених пишних луках Волос пас овець гладких, Грів їх вовною м'якою, Одганяв **вовків** від них. 3. І заграли срібні сурми, І забрязкали мечі, І земля укрилась трупом, Кров розілляну п'ючи. Як тікав хозарин битий, І болгарин, й **печеніг**, Так тікали й греки з бою... **Святослав** їх переміг. 4. І марили айстри **в розкішнім** півсні Про трави шовкові, про сонячні дні, – І в мріях ввижалась їм казка ясна, Де квіти не в'януть, де вічна весна... (Із творів Олесея).

Тестові завдання до теми

1. Зазначте кількість фонем в українській літературній мові.

А) 49 одиниць: 5 голосних, 44 приголосних

Б) 38 одиниць: 6 голосних, 32 приголосних

В) 47 одиниць: 6 голосних, 41 приголосна

Г) 39 одиниць: 5 голосних, 34 приголосних

2. Яку функцію виконують фонemi у парах слів *слива – злива, мило – мало*?

А) конститутивну

Б) сигніфікативну

В) перцептивну

3. Позначте рядок, у якому в усіх словах кількість букв і фонем однакова.

А) гадюка, джерготіти, вітчизняний, лялька

Б) строчити, південний, налеш, піддати

В) підзеленити, яблука, юнак, віддзеркалити

4. Зазначте рядок, у якому в усіх словах фонем більше, ніж букв.

А) щілина, Юлія, наїдатися, Євангеліє

Б) переляк, матуся, понюхати, їжаченя

В) Євген, літнє, завойовує, манюня

5. Укажіть рядок, у якому буквосполучення -дз- позначає дві різні фонemi.

А) відзняти, підземний, передзимок, відзнака

Б) дзеркальний, дзига, подзьобати, підзолити

В) дзиглик, підзеленити, надземний, дзвіночок

6. Укажіть рядок, у якому буквосполучення -дж-, -дз- позначають одну фонему.

А) джем, джерготіти, подзвонити, джурчати

Б) підзолити, піджовтити, віджати, надзавдання

В) відзначитися, відзеленити, віддзеркалений, підджерельний

7. З'ясуйте, яка кількість фонем і реальних звукових виявів у словах *милується, гілля*.

А) однакова

Б) фонем більше

В) звуків більше

8. Зазначте, яку позицію займає фонема /и/ у словах *диктант, дивачити, дипломний*.

А) сильну

Б) слабку

В) і сильну, і слабку

9. Визначте, у якому вияві реалізується дзвінкий приголосний у кінці слів *мідь, дуб, вираз*.

А) головному

Б) комбінаторному

В) позиційному

Г) факультативному

10. Зазначте, яку позицію займає фонема /j/ у словах *квітневий, відійти, вирій*.

А) слабку

Б) сильну

В) і слабку, і сильну

11. Укажіть, виявом яких фонем є напівм'які приголосні звуки.

- А) твердих
- Б) м'яких
- В) напівм'яких

12. Визначте, яким виявом фонем /в/ є звук [ў] у словах [ўнёсок], [заўчасно].

- А) комбінаторним
- Б) позиційним
- В) факультативним
- Г) головним виявом

13. Зазначте, яку позицію займає фонема /к/ у словах *кисень, кішка, історик, вокзал*?

- А) сильну
- Б) слабку
- В) і сильну, і слабку

14. Позначте слово, у якому фонема /о/ реалізується в позиційному варіанті.

- А) ковбой
- Б) оченята
- В) історія
- Г) соління

15. Укажіть, у яких звуках можуть реалізуватися в мовленні фонем /ж/, /ч/, /ш/.

- А) твердих і пом'якшених
- Б) пом'якшених і напівпом'якшених
- В) твердих і напівпом'якшених
- Г) твердих, пом'якшених і напівпом'якшених

16. Зазначте, як називають звуковий вияв фонем /п/ у словах [п'інка], [п'урé], [маўп'ачий].

- А) головний
- Б) комбінаторний
- В) позиційний
- Г) факультативний

17. Визначте, як трактують у сучасній українській літературній мові довгі приголосні звуки.

- А) вияв однієї фонем
- Б) вияв двох однакових фонем
- В) вияв двох різних фонем
- Г) можливий вияв і двох однакових, і двох різних фонем

18. З'ясуйте, у якому слові фонема /т/ реалізується в комбінаторному варіанті.

- А) кетчуп
- Б) кислотний
- В) ковток
- Г) делегат

19. Визначте, у якому звуковому вияві реалізується фонема /e/ в ненаголошеній позиції у словах *зелений, березень, зерно*.

- А) комбінаторному
- Б) позиційному
- В) факультативному
- Г) головному

20. Віднайдіть слово, у якому всі приголосні фонем займають сильну позицію.

- А) високий
- Б) виплести
- В) житло
- Г) закипіти

Запитання і завдання для самоперевірки

1. Що таке звук? У яких аспектах вивчають мовні звуки?
2. Що таке фонема? Які функції фонем у системі мови?
3. Які ознаки фонем називають диференційними, а які недиференційними?
4. Який склад фонем української літературної мови?
5. Охарактеризуйте сильні і слабкі позиції українських фонем.
6. Які звукові вияви можуть мати фонем у процесі мовлення?

Голосні і приголосні фонемі, особливості їх артикуляції і класифікації

1. Артикуляційно-акустичні та функціональні ознаки голосних і приголосних фонем української мови.
2. Артикуляційна характеристика і класифікація голосних у сильній.
3. Класифікація і характеристика приголосних фонем.

Література

- Бондар О. І. СУМ, с. 17–36.
Жовтобрюх М. А. КСУЛМ, с. 101–116.
Карпенко Ю. О. ФФ СУЛМ, с. 21–53.
СУЛМ / А. П. Грищенко, с. 27–50.
СУЛМ / М. Я. Плющ, с. 24–33.
Тоцька Н. І. СУЛМ: ФОГО, с. 43–95.
УМ. Енциклопедія, с. 96–98, 484–485.
Шкурятяна Н. Г. СУЛМ, с. 26–27, 29–32.

Визначення голосних звуків ґрунтується на основі трьох ознак: артикуляційної, акустичної і функціональної.

Артикуляційна ознака
При творенні голосних мовний апарат максимально відкритий, струмінь видихуваного повітря проходить крізь нього вільно, характерна напруженість усього мовного апарату
Акустична ознака
В основі творення голосних звуків лежать музикальні тони, або голос, які виникають внаслідок періодичних коливань голосових зв'язок під впливом натиску струменя видихуваного повітря
Функціональна ознака
Голосні творять склади: у кожному слові стільки складів, скільки воно містить голосних звуків

Отже, **голосні** – це складотворчі звуки, утворені при відкритому мовному апараті на основі голосу. У сучасній українській літературній мові є шість голосних звуків-фонем: [a], [o], [y], [e], [и], [i].

Голосні класифікують за трьома диференційними ознаками:

- а) участь губ в утворенні;
- б) ступінь підняття спинки язика до піднебіння (або за спосіб творення);
- в) місце підняття спинки язика (або місце творення).

Класифікація голосних за участю губ в утворенні			
Огублені (лабіалізовані)		Неогублені (нелабіалізовані)	
О, У		А, Е, И, І	
Класифікація голосних за підняттям спинки язика до піднебіння (за способом творення)			
Високе підняття	Високо-середнє підняття	Середнє підняття	Низьке підняття
І, У	И	Е, О	А
Класифікація голосних за місцем підняття спинки язика (за місцем творення)			
Передній ряд	Середній ряд	Задній ряд	
І, И, Е	–	У, О, А	

Артикуляторна класифікація голосних фонем

Підняття	Ряд		
	передній	середній	задній
Високе	І		<У>
Високо-середнє	И		
Середнє	Е		<О>
Низьке			А

Визначення приголосних звуків, як і голосних, ґрунтується на основі артикуляційної, акустичної і функціональної ознак.

Артикуляційна ознака приголосних
При творенні приголосних звуків відбувається зімкнення або

звуження голосового каналу, що спричинює виникнення перепон на шляху струменя видихуваного повітря, саме через це напруженість виникає у певному місці мовного апарату
Акустична ознака приголосних
В основі творення приголосних лежить голос і шум або тільки шум
Функціональна ознака приголосних
Приголосні не виконують складотворної функції: не творять складів, а входять до них, прилягаючи до того чи іншого голосного

Отже, **приголосні** – це нескладотворчі звуки, утворені на основі голосу і шуму або тільки шуму при повністю або частково закритому мовному апараті. У сучасній українській літературній мові 32 приголосні фонemi, які класифікують за чотирма ознаками:

- а) участь шуму й голосу в утворенні;
- б) місце творення;
- в) спосіб творення;
- г) наявність / відсутність пом'якшення.

Класифікація приголосних за участю шуму й голосу в їх творенні

Сонорні (голос+шум)	Р, Л, М, Н, В, Й, Р', Л', Н'	
Шумні	Дзвінкі (шум+голос)	Б, Д, Д', З, З', Д^З, Д^З', Д^Ж, Ж, Г, Г'
	Глухі (шум)	П, Т, Т', С, С', Ц, Ц', Ч, Ш, Х, К, Ф

Корелятивні пари приголосних за дзвінкістю/глухістю

Дзвінкі	Б	Д	Д'	З	З'	Д^З	Д^З'	Д^Ж	Ж	Г	Г'	–
Глухі	П	Т	Т'	С	С'	Ц	Ц'	Ч	Ш	Х	К	Ф

Класифікація приголосних за місцем творення

Губні		Б, П, В, М, Ф
Язикові	Передньоязикові	Д, Д', Т, Т', З, З', С, С', Д^З, Д^З', Ц, Ц', Д^Ж, Ч, Ж, Ш, Н, Н', Л, Л', Р, Р'
	Середньоязикові	Й
	Задньоязикові	Г, К, Х
Глоткові		Г

Класифікація приголосних за способом творення

Проривні	Б, П, Д, Д', Т, Т', Г, К	
Щілинні	З, З', С, С', Ж, Ш, Г, Х, В, Ф, Й	
Зімкнено-прохідні	Носові	Н, Н', М
	Бокові	Л, Л'
	Дрижачі (вібранти)	Р, Р'
Африкати (злиті)	Д^З, Д^З', Ц, Ц', Д^Ж, Ч	

Класифікація приголосних звуків за наявністю/відсутністю пом'якшення

Тверді	Д, Т, З, С, Д^З, Ц, Н, Л, Р Б, П, В, М, Ф, Г, К, Г, Х, Ж, Ш, Д^Ж, Ч
Пом'якшені	Д', Т', З', С', Д^З', Ц', Н', Л', Р'
Напівпом'якшені	Б' П' В' М' Ф' Г' К' Г' Х' Ж' Ш' Д^Ж' Ч'
Власне м'які	Й

Корелятивні пари приголосних фонем за твердістю/м'якістю

Тверді	Д	Т	З	С	Д^З	Ц	Р	Л	Н
М'які	Д'	Т'	З'	С'	Д^З'	Ц'	Р'	Л'	Н'

Вправа 1. Запишіть слова фонематичною транскрипцією, охарактеризуйте голосні фонемати за місцем і способом творення (рухом язика в ротовій порожнині в горизонтальному і вертикальному напрямках).

1) хутрянний, видовище, Ізмаїл, ляний, географія, будівля, довіритель, бронювати.

2) піддашся, зап'ясток, щедрувальники, комісія, відстоювати, віяло, джазовий, весілля.

Вправа 2. Прочитайте речення, записані фонематичною транскрипцією, охарактеризуйте голосні фонемати за участю губ при творенні їх.

/вітре / вітре / нашчо вієш / нашчо л'іс зелениј гнеш / нашчо стр'іли половец'кі в віјс'ко ігор'а несеш // чом під хмарами не вієш

/ не гоґдаєш корабл'і / чом по степу ти розвіјав скарби радощі мої //
вони давно вже втратили жит'т'а / в них згасло все / шчо т'іл'ки малос'
/ умерли вс'і і думи / і чут'т'а / і т'іл'ки форма јіх такоју же зосталас' // //
(Із творів Олесея).

Вправа 3. Згрупуйте двоскладові слова, у яких: 1) обидва голосні низького підняття; 2) перший голосний лабіалізований високого підняття, а другий – нелабіалізований середнього підняття; 3) перший голосний лабіалізований середнього підняття, а другий – нелабіалізований низького підняття; 4) обидва голосні заднього ряду, але перший – високого підняття, а другий – низького підняття.

Праля, протяг, брюнет, пояс, п'ята, нюанс, дюшес, прояв, суддя, поляк, тягар, сукня, столяр, сюжет, тягач, тюлень, упряж, нянька, туя, будень, уряд, зґрая, бюджет, воля, мряка, зубець, огляд, буряк, натяк, вояк, дубляж, дурень.

Вправа 4. Прочитайте подані пари слів, з'ясуйте, якими звуками вони різняться, запишіть спільні і відмінні артикуляційні ознаки порівнюваних звуків.

Бик – бік, гілка – галка, димок – думок, коса – каса, кленок – клинок, сирок – сорок, сімка – сумка, сім – сом, сума – сама.

Вправа 5. Запишіть речення фонематичною транскрипцією, у виділених словах охарактеризуйте голосні фонемі у сильній позиції.

1. Ти не **дивись**, що буде там, Чи забуття, чи **зрада**: Весна іде назустріч вам, Весна в сей час вам рада. 2. Дві хмароньки пливли кудись В убранні золотім І **мовчки** зупинилися Над краєм чарівним. 3. І де взялись ці хвили сніжно-білі, Хто дивно так навчив їх грати і **шуміть**, З яких ясних країн чайки ці налетіли, Що вміють ніжно так і плакати, і жаліть?.. 4. Не **забуду** я... о ні! І тепер, коли згадаю, Бачу ночі весняні, Чую шум **далекий** гаю (Із творів Олесея).

Вправа 6. Запишіть слова фонетичною транскрипцією, охарактеризуйте початкові приголосні за участю голосу і шуму в їх утворенні та за місцем творення.

1) вибір, цюркотіти, далекувато, категорія, залізяка, футляр, жнивварський, явище, читання.

2) багрянець, лотерея, своєрідний, реєстр, хвилювання, місяць, грація, населення, підтюпцем.

Вправа 7. Прочитайте подані пари слів, укажіть, якими звуками вони різняться, охарактеризуйте порівнювані звуки за способом їх творення.

Сірка – дірка, йодний – модний, сиджу – сичу, жар – дар, шило – мило, хліб – хлів, мірка – мітка, хвіст – твіст, човен – повен, туди – люди, пара – кара, доріг – доріс.

Вправа 8. Фонетичний диктант із завданням: підкресліть палаталізовані (пом'якшені) приголосні двома рисками, а напівпалаталізовані (напівпом'якшені) – однією рисою.

1. Праворуч – сонце і пожежі! Палають гір високих вежі, Палають хвилі вогняні, І хмари в димі і огні. Ліворуч – сиза казка ночі, Чийсь ласкаві ніжні очі, Чийсь зітхання, шелест, шум, І тихий стогін, тихий сум. 2. Бились, кидали каміння, Крізь баркан окріп лили, Попіл сипали у очі, Гострі кидали коли... Ось і ворога відбито, Все минуло: гнів і жах... Кревні плачуть над борцями, Що звалилися в боях. 3. І як Ви можете тут жити, Серед безлюдних цих пустель, Промінням серця свого гріти Граніт холодний мертвих скель!! (Олесь).

Вправа 9. Запишіть віршовані строфи фонетичною транскрипцією, дайте повну артикуляційно-акустичну характеристику приголосним звукам у виділених словах.

1. **Звечоріло.** В хмарах небо. Не блисне зоря ніде. **Обережно,** тихо-тихо Ігор, крадучись, іде. Ось і річка. Став – ні звука! Не **здригне** травинка, лист, Серце **стукає**, як дятел, І нарешті – тихий

свист... 2. Гроза пройшла... *зітхнули* трави, *Квітки* голівки підняли, І сонце, тепле і ласкаве, Спишило погляд на землі. 3. Здала *розвіялись* тумани, Знов ясно, *пахощі*, тепло... Спишилась кров, замовкли рани... Прибите серце ожило (Олесь).

Тестові завдання до теми

1. Зазначте ознаки для розрізнення голосних і приголосних звуків.

- А) акустичні, диференційні, функціональні
- Б) артикуляційні, акустичні, функціональні
- В) акустичні, інтегральні, артикуляційні

2. Оберіть рядок, у якому подано класифікаційні ознаки звука [e].

- А) нелабіалізований, переднього ряду, середнього підняття
- Б) нелабіалізований, заднього ряду, низького підняття
- В) лабіалізований, заднього ряду, середнього підняття

3. Зазначте, до якого підняття, на думку Н. Тоцької, належить голосний [и].

- А) високого
- Б) високо-середнього
- В) середнього
- Г) низького

4. Укажіть місце творення голосних звуків.

- А) гортань, унаслідок дрижання голосових зв'язок
- Б) ротова порожнина, при їх вимові вона ледь відкрита
- В) носова порожнина, при їх вимові струмінь повітря долає перепони

5. Установіть відповідність між звуками і їх характеристиками за ступенем підняття.

А) [a]	1) високе
Б) [o]	2) високо-середнє
В) [i]	3) середнє
Г) [и]	4) низьке

6. З'ясуйте, при творенні яких приголосних шум переважає над тоном.

- А) шумних глухих
- Б) шумних дзвінких
- В) сонорних

7. Оберіть рядок, у якому подано лише передньоязикові приголосні.

- А) ж, ш, ц, дз, г, д', й, х
- Б) д, т, з, с, дз, л, н, ц
- В) г, ч, ц, ц', х, в, з, к

8. Визначте, за якою ознакою розрізняють приголосні губні, язикові, глоткові.

- А) місце творення
- Б) спосіб творення
- В) участь шуму і голосу в утворенні

9. Визначте, який приголосний характеризують такі ознаки, як сонорний, передньоязиковий, зімкнено-прохідний, твердий.

- А) м
- Б) д
- В) й
- Г) н

10. У якому рядку в обох словах буквосполучення -дз- та -дж- позначають афrikати.

- А) підживлення, дзвін, підзвітний
- Б) джерело, дзеркало, джміль
- В) відзвук, віджати, дзеркальний

11. Назвіть ознаки, які враховують у визначенні голосних звуків.

- А) акустичні, артикуляційні, функціональні
- Б) артикуляційні, інтегральні, функціональні
- В) акустичні, диференційні, артикуляційні

12. Зазначте, у якому рядку наведено ознаки артикуляційної класифікації голосних.

А) участь губ, спосіб творення, ступінь підняття спинки язика
Б) участь губ, ступінь підняття спинки язика, місце підняття спинки язика

В) участь язика, місце підняття спинки язика, місце проходження повітрям перепони

13. Установіть відповідність між звуками і їх характеристиками за місцем творення (рядами) і участю губ в утворенні.

А) [y]	1) передній ряд, неогублений
Б) [e]	2) задній ряд, неогублений
В) [a]	3) задній ряд, огублений

14. З'ясуйте, що лежить в основі творення голосних звуків.

А) голос і шум, голос переважає над шумом

Б) голос і шум, шум переважає над голосом

В) тільки голос

Г) тільки шум

15. Установіть, у якому рядку подано голосні високого підняття.

А) [e], [y]

Б) [y], [o]

В) [a], [и]

Г) [i], [y]

16. З'ясуйте, при творенні яких звуків тон переважає над шумом.

А) шумних дзвінких

Б) шумних глухих

В) сонорних

Г) голосних

17. Визначте рядок, у якому подано лише дзвінкі приголосні.

А) ч, ш, д, д', г

Б) дз, з, ж, г, г

В) г, дж, ц, х, й

18. Установіть відповідність між звуком і його характеристикою за місцем творення.

А) [б]	1) передньоязиковий
Б) [к]	2) середньоязиковий
В) [д ^з]	3) задньоязиковий
Г) [г]	4) губний
Ґ) [j]	5) глотковий

19. Оберіть рядок, у якому подано лише афrikати.

- А) з, с, л, н, дз, дж
- Б) дз, дз', ц, ц', ч, дж
- В) к, л, м, дз', ц, ч

20. Оберіть приголосний, який характеризують такі ознаки, як шумний (глухий), передньоязиковий, щілинний, твердий.

- А) х
- Б) ц
- В) с
- Г) т
- Ґ) к

Запитання і завдання для самоперевірки

1. Які ознаки покладено в основу розрізнення голосних і приголосних звуків?
2. За якими ознаками класифікують голосні і приголосні звуки?
3. Як поділяють голосні за місцем і способом їх творення?
4. Як поділяють приголосні за участю голосу і шуму? У чому відмінність між сонорними і дзвінкими, дзвінкими і глухими приголосними?
5. На які групи поділяють приголосні за місцем творення?
6. Як поділяють приголосні за способом творення?
7. Як характеризують за різними джерелами напівпом'якшені приголосні?

Чергування голосних звуків і фонем

1. Поняття про чергування. Різновиди чергувань.
2. Позиційні чергування голосних фонем.
3. Найдавніші чергування голосних у коренях слів.
4. Давні чергування голосних фонем: /o/, /e/ з /i/; /o/, /e/ з нулем звука; /e/ з /o/ після шиплячих та /й/; /o/, /e/ з /и/ у сполученні з сонорними /р/, /л/.

Література

Бондар О. І. СУМ, с. 83–100.

Жовтобрюх М. А. КСУЛМ, с. 127–142.

Карпенко Ю. О. ФФ СУЛМ, с. 83–104.

СУЛМ / А. П. Грищенко, с. 57–68.

СУЛМ / М. Я. Плющ, с. 63–75.

Тоцька Н. І. СУЛМ: ФОГО, с. 107–126.

УМ. Енциклопедія, с. 215–216, 463, 725–726.

Шкуратяна Н. Г. СУЛМ, с. 59–61, 63, 65–66, 68–69.

Чергування (альтернація) – закономірна взаємозаміна звуків або фонем у тій самій морфемі в різних словоформах або словах, наприклад: *солі* – *сіль*, *ріжок* – *ріжка*, *казати* – *кажу*, *ходити* – *ходжу*.

Різновиди чергувань	
Позиційні – заміни звуків	Історичні – заміни фонем
Відбуваються залежно від фонетичної позиції звука і зумовлені фонетичними нормами сучасної мови: у коренях слів <i>гречка</i> – <i>гречаний</i> наявне чергування звуків [e] – [e ^и] у зв'язку з заміною головного вияву фонем /e/ у сильній позиції на позиційний	Виникли в давні періоди розвитку мови і зумовлені тими закономірностями, що діяли в той час: у коренях слів <i>друг</i> – <i>дружба</i> – <i>друзі</i> простежуємо заміну фонем /г/ – /ж/ – /з'/ внаслідок палаталізації приголосного /г/.

варіант цієї ж фонемі у слабкій позиції	
---	--

Позиційні чергування голосних – чергування, пов’язані зі зміною звукових виявів фонемі у наголошеній і ненаголошеній позиціях, наприклад: *м[é]д* – *м[eʰ]док*, *с[ú]н* – *с[uʰ]ни*, *г[ó]луб* – *г[σʰ]лубка*, а також чергування складотворчих голосних із нескладотворчими, наприклад: [y] – [ǔ] (/v/) та [i] – [ĩ] (/j/): [y dɛnʰ] – [ǔ dɛnʰ]; [iɪti] – [ĩti].

Різновиди історичних чергувань голосних	
Найдавніші	Давні
Виникли в дослов’янський період, наявні в багатьох слов’янських мовах	Виникли приблизно в XI–XII ст. у зв’язку з занепадом у давньоукраїнській мові у слабкій позиції зредукованих голосних [ъ] та [ь] та заміною їх у сильній позиції голосними повного творення [o] та [e]

Найдавніші чергування голосних у коренях дієслів

/e/ – /o/	<i>везти</i> – <i>возити</i> , <i>нести</i> – <i>носити</i>
/o/ – /a/	<i>котити</i> – <i>катати</i> , <i>ломити</i> – <i>ламати</i>
/e/ – /i/	<i>летіти</i> – <i>літати</i> , <i>мести</i> – <i>підмітати</i>
/i/ – /a/	<i>лізти</i> – <i>лазити</i> , <i>сідати</i> – <i>садити</i>
/a/ – /y/	<i>трясти</i> – <i>трусити</i> ; <i>грязь</i> – <i>грузнути</i>
/i/ – /и/	<i>вішати</i> – <i>висіти</i> , <i>діти</i> – <i>дитина</i>
/e/ – /o/ – /и/ – Ø (фонемний нуль, або нуль звука)	<i>беру</i> – <i>збори</i> – <i>збирати</i> – <i>брати</i>
/y/ – /и/ – /o/ – Ø (фонемний нуль, або нуль звука)	<i>сухий</i> – <i>висихати</i> – <i>сохнути</i> – <i>висхлий</i>
/и/ – /ой/	<i>гни́ти</i> – <i>гної́ти</i> , <i>пи́ти</i> – <i>пої́ти</i>
/и/ – /ав/	<i>пли́нути</i> – <i>плава́ти</i>
/y/ – /ув/ – /ов/	<i>ку́ти</i> – <i>кува́ти</i> – <i>кова́ль</i>

Давні чергування голосних

/o/, /e/ – /i/	<i>осо<u>б</u>а – осі<u>б</u>, та<u>б</u>ору – та<u>б</u>ір, се<u>л</u>о – сі<u>л</u>, ле<u>б</u>едя – ле<u>б</u>ідь</i>
/o/, /e/ – Ø (фонемний нуль, або нуль звука)	<i>хло<u>п</u>ец<u>ь</u> – хлоп<u>ц</u>я, пі<u>в</u>ен<u>ь</u> – пі<u>в</u>ня, п<u>е</u>нь – п<u>н</u>я, во<u>г</u>он<u>ь</u> – во<u>г</u>ню, са<u>д</u>о<u>к</u> – са<u>д</u>ка</i>
/и/ – /o/ у сполуках /ри/ – /ро/, /ли/ – /ло/	<i>к<u>р</u>ивав<u>и</u>й – к<u>р</u>ов, чорно<u>б</u>рив<u>и</u>й – б<u>р</u>ова, г<u>р</u>им<u>і</u>ти – г<u>р</u>ов<u>о</u>вий, г<u>л</u>ит<u>а</u>ти – г<u>л</u>от<u>к</u>а, л<u>и</u>г<u>а</u>ти – л<u>о</u>жка</i>
/e/ – /o/ після шиплячих	<i>ше<u>с</u>теро – ш<u>о</u>ст<u>и</u>й, же<u>н</u>ити – же<u>н</u>ат<u>и</u>й, п<u>и</u>ш<u>е</u>ниц<u>я</u> – п<u>и</u>шо<u>н</u>о, чер<u>н</u>етка – ч<u>о</u>р<u>н</u>ий, че<u>т</u>вер<u>т</u>ий – чо<u>т</u>и<u>р</u>и, ве<u>ч</u>ер<u>я</u> – зв<u>е</u>ч<u>о</u>ра</i>

Вправа 1. Подані пари слів запишіть фонетичною транскрипцією, позначте корені і з'ясуйте, які звуки чергуються.

Темниця – темний, лихий – лихо, ребро – ребра, осінь – осінній, озерце – озеро, глибина – глибоко, ледачий – ледар, дикуни – дикий, колючий – колька, пищання – писк.

Вправа 2. До поданих слів доберіть споріднені так, щоб проілюструвати позиційні чергування голосних звуків.

Дивина, клен, чорніти, миттєво, оселився, свисток, корінь, зимівля, розум, плечистий.

Вправа 3. Запишіть подані речення фонетичною транскрипцією. Визначте слова, у яких можливі позиційні чергування голосних звуків. Проілюструйте звукозаміни.

1. Довго, довго йшов степами. Ось уже й Дунай блищить, І, як писанка, на горах Переяславець стоїть. Бачать: замкнуті ворота, Тихо, пусто навкруги, Наче з міста повтікали Чи сховались вороги. 2. На болоті спала згряя лебедина. Вічна ніч чорніла, і стояв туман... Спало все навколо, тільки білий лебідь Тихо-тихо сходив кров'ю своїх ран. 3. І сосни не несить на зелені луги, Бо вона засумує в долині І засохне в воді від палкої жаги І нудьги по далекій вершині... (Із творів Олеся).

Вправа 4. Прочитайте подані спільнокореневі групи слів, визначте варіанти коренів. Поясніть закономірності найдавніших чергувань голосних фонем.

Чесати – вичісувати, шептати – нашіптувати, мести – замітати, чекати – вичікувати, плести – заплітати.

Нести – заніс – заносити, везти – завіз – завозити, брести – забрід – бродити, текти – витікати – потоки.

Ломити – ламати, гонити – ганяти, стояти – стати, скакати – скочити.

Лізти – лазити, ліпити – заляпати, сідати – садити.

Дерти – видирати – дірка – драний, беру – забираю – забрав – вибір, терти – натирати – натру.

Вправа 5. Від слів першої групи утворіть форми родового відмінка множини, а від слів другої групи – форми родового відмінка однини, поясніть чергування голосних. Вкажіть, у яких морфемах відбуваються альтернації.

1) доба, коса, сльоза, особа, робота, зоря, слово, коло, гора, корова, щока, борода, береза, село.

2) кмітливість, дотепність, енергійність, відвертість, бадьорість, щирість, відданість, справедливість, ввічливість, величність, бережливість.

Вправа 6. Від поданих словосполучень утворіть форми називного відмінка однини. Визначте варіанти морфем, у яких відбувається чергування голосних фонем.

Братового олівця, батьковим капелюхом, у дядьковому будинку, Степанового портфеля, з Івановим братом, Андрієвому внуку, на сусідовому мопеді.

Вправа 7. До поданих словосполучень, ужитих у місцевому відмінку однини, доберіть паралельні форми. З'ясуйте, які фонемі й у яких морфемах чергуються.

На шкільному вечорі, у наступному році, на військовому зборі, у батьковому костюмі, на останньому уроці, в осінньому лісі, на крутому березі, у рідному місті, на братовому обличчі, в чужому будинку, у вишневому саду.

Вправа 8. З'ясуйте, до якої з поданих нижче груп належать слова, у яких не відбувається чергування /o/, /e/ з /i/. Згрупуйте слова відповідно до правил.

1. У словах із випадними /o/, /e/.
2. У сполуках /op/, /ep/, /ov/ між приголосними у корені слова.
3. У повноголосих формах /opo/, /оло/, /epe/, /еле/.
4. У складних словах із коренями **-вод**, **-воз**, **-нос**, **-роб**, **-ход**.
5. У префіксальних безсуфіксних іменниках.
6. У словах книжного походження.
7. У родовому множини іменників жіночого і середнього родів.
8. У суфіксі **-тель** і префіксі **воз-**.
9. У суфіксах **-очк**, **-ечк**, **-оньк**, **-еньк**, **-есеньк**, **-енк**.
10. У словах іношомовного походження.
11. В особових формах дієслів дійсного і наказового способів.

Шелест, вихователь, кілок, берег, шовк, горб, червоний, вишень, землероб, палець, чек, квиток, ковзати, ворог, професор, інженер, маленький, мислитель, ріднесенький, зелень, їдалень, Артем, відеречко, скороход, голубонька, дзвінок, черга, закон, черешня, пафос, торба, мороз.

Вправа 9. До поданих слів доберіть такі їх форми, щоб у кожній парі було представлено чергування /o/, /e/ з нулем звука. Підкресліть слова зі вставними /o/ та /e/.

1) сон, палець, хлопець, пеньок, пень, січень, краєчок, холодець, гонити, учень, гайок, куток, червень, вівторок, рівень, квиток, жовтень, вітер, шматок, в'язень, вузол, мене, творець, бубон;

2) ручка, певний, стежка, повний, кожний, пісня, серце, весна, сосна, капля, борозна, хмаринка, вишня, сережки, сотня, кав'ярня, кухня, відро, порічки, зерно, хвіртка.

Вправа 10. Прочитайте подані прислів'я і приказки, выпишіть слова з фонемами /o/, /e/ після шиплячих та /й/, обґрунтуйте їх уживання. Проілюструйте можливі чергування /e/ з /o/ після шиплячих та /й/.

1. Хто в шовках, той в гріхах. 2. Видумав чорт моду та й сам у воду, а ви гоніться. 3. Сорочка біленька, та душа чорненька. 4. В чужий черевик ноги не сунь. 5. Прямо з чобітьми в душу чоловікові преться. 6. Череп'я довше живе, як цілий глек. 7. Житній хліб пшеничному дід. 8. Честь дівоче щастя береже. 9. Коли любиш, так женись, а не любиш, відчепись. 10. Наш вік, як маковий цвіт: вдень на стеблі, а ввечері на землі. 11. Говори йому: «Стрижене», а він тобі: «Голене». 12. Бджола жалить жалом, а чоловік – словом (Народна творчість).

Вправа 11. Із поданих речень выпишіть слова з фонемними сполуками /ри/, /ли/. Згрупуйте їх за ознаками: а) слова, у яких фонема /и/ розвинулася на місці колишніх зредукованих звуків і чергується з /o/ або /e/ у сучасній мові; б) слова, у яких фонема /и/ розвинулася на місці колишніх зредукованих звуків, але не чергується з /o/ або /e/ у сучасній мові; в) слова, у яких /и/ після /р/ і /л/ мають іншу звукову природу.

1. Рідна мова в рідній школі! Що бринить нам чарівніш? Що нам ближче, і миліш, і дорожче в час неолі?! 2. І коли він вгледів, що брати не чують, Що навік до себе прикував їх став, – Закричав від муки, вдарився об камінь, Зранив собі груди, крила поламав. 3. Свистить батіг. Рипить ярмо, А ми убогу оремо... Ні сліз, ні стогону, ні слова, – В кривавих ранах вся розмова. 4. Як достигне житечко на лану, Прийдуть люди жатоньки ярину, Блискавками косоньки заблищать, Золотими кобзами забряжчать. 5. Якими дужими громами Пророчий голос би гримів, Якими буйними річками Котивсь, шумів би його спів! 6. Я з холодної криниці Дам води твоїм устам, Я обмию твої рани І сорочку білу дам. 7. Знов то тихо, то тривожно Потекли за днями дні. П'ятий рік уже минає То в походах, то в війні (Із творів Олесея).

Вправа 12. Перепишіть речення фонематичною транскрипцією. Підкресліть слова, у яких можливі історичні чергування голосних, проілюструйте кожен тип взаємозаміни.

1. І довго ще дві хмароньки Стояли мовчки вряд І, пливучи, спинялися, Щоб глянути назад. 2. Ніч проміння позбирала І змотала у клубок... Наче тінь жива упала Біля ганку у куток. 3. Ах, як стогнали ми, як плакали в вигнанні, Який тягар з нас кожний ніс! Моря б повстали з наших сліз, Затихли б бурі в нашому зітханні. 4. А вона його вже ждала У долині, у гаю, Ніжним гребенем чесала Чорну кісоньку свою. 5. Встань, піди – і ляжуть гори, І розстеляться яри, І тебе самі вітри Понесуть в ясні простори. 6. По річках, озерах, багнах Вічний галас, вічний спів, Крик гусей, качок і чапель, Зойк чайок і журавлів. Лебедині білі зграї В небі хмарами летять, Навкруги орлині крила Гучно, хижо лопотять (Із творів Олесья).

Тестові завдання до теми

1. Укажіть рядок, у якому в усіх парах слів відбувається позиційне чергування голосних звуків.

- А) столи – стіл, затекти – затікати, високо – висота
- Б) лисячий – лисеня, легко – легкий, поріг – на порозі
- В) стелити – застелений, нога – ніжка, вчити – вивчити

2. Оберіть рядок із наявним в усіх парах слів позиційним чергуванням голосних звуків.

- А) боятися – бійся, приземлений – земля, постелити – постіль
- Б) затишшя – тихенько, одеський – одесити, обличчя – личко
- В) лев – левеня, золотий – золоті, спека – спекотний

3. Укажіть рядок із дієсловами, при зміні яких у коренях відбувається чергування /е/ з /о/.

- А) вести, дзвеніти, відлетіти, допомогти
- Б) стерегти, розплести, жену, застебнути
- В) везти, брести, нести, мелеш

4. Визначте рядок із дієсловами, при зміні яких у коренях відбувається чергування /о/ з /а/.

- А) водити, котити, горіти, бродити
- Б) ломити, гонити, кроїти, клонитися
- В) стояти, допомогти, дзвонити, топити

5. З'ясуйте, до якого типу чергувань належать чергування /е/ з /і/ у словах *гребти – загрибати, летіти – літати*.

- А) найдавніших у коренях слів
- Б) чергування голосних у відкритому і закритому складах
- В) давніх чергувань голосних

6. Зазначте, у якому складі в українській мові наявні етимологічні (давні) /о/ та /е/, які чергуються з /і/.

- А) відкритому
- Б) закритому
- В) прикритому

7. Укажіть, у якому рядку у всіх словах при зміні їх форм чергуються /о/, /е/ з /і/.

- А) промінь, ніс, коса, день
- Б) слово, береза, нога, стіл
- В) корінь, дорога, відро, село

8. Визначте рядок, у якому в усіх словах при їх зміні чергування /о/ та /е/ з /і/ НЕ відбувається.

- А) зоря, борона, овес, село
- Б) доба, череда, пора, береза
- В) Шевченко, горох, відеречко, Мирон

9. З'ясуйте причину чергування /о/, /е/ з /і/ у повноголосих звукосполученнях *оло, ере* у словах *голова – голів, береза – беріз*.

- А) закономірне вживання /і/ у закритому складі
- Б) вживання /і/ у закритому складі за аналогією до інших слів
- В) /і/ розвинувся у цих словах із [ъ] або [ь]

10. Зазначте, які фонemi у словах *колосок – колоска, квітець – квітня* чергуються з нулем звуку.

- А) нові /о/ та /е/
- Б) давні /о/ та /е/

В) короткі /o/ та /e/

11. Укажіть, як називають нові /o/ та /e/, що розвинулися між приголосними перед сонорними /р/, /л/, /м/, /н/, після яких занепав редукований (свекор – свекра, вітер – вітру).

А) випадними

Б) вставними

В) етимологічними

12. Визначте рядок зі словами, у яких при словозміні відбувається чергування /o/ та /e/ з нулем звука.

А) день, орел, хлопець, голова

Б) пень, пісня, книжка, вінок

В) садок, сестра, береза, творець

13. Віднайдіть рядок слів із вставними /o/ та /e/, які чергуються з фонемним нулем.

А) вогонь, жовтень, пенюк, дубок

Б) вітер, свекор, січень, думка

В) сосна, капля, вихор, вузол

14. Оберіть рядок зі словами, у яких можливе чергування /e/ з /o/ після шиплячих та /й/.

А) женити, пшениця, копієчка, четвертий

Б) смушевий, жебоніти, шести, вечеря

В) кручений, причепити, стаєнь, чернетка

15. Визначте рядок зі словами, у яких /o/ чергується з /e/ після шиплячих та /й/.

А) пшоно, чотири, шостий, звечора

Б) щока, чоловік, більшості, грошовий

В) жонатий, свіжості, пекучості, копійок

16. З'ясуйте, у якій позиції вимовляється звук [e] після шиплячих та [й].

А) перед здавна твердим приголосним

Б) перед здавна м'яким приголосним

В) перед будь-яким приголосним

17. Зазначте, у якому рядку в усіх словах можливі чергування /o/ – /и/ у коренях слів.

- А) брова, кров, слово, дрова
- Б) дрож, ложка, глотка, лоск
- В) бродити, борода, ломити, кров

18. Оберіть рядок, у якому подано слова з можливим чергуванням /и/ з /о/, /е/ після сонорних /р/, /л/.

- А) лихо, риба, кривавий
- Б) чорнобривці, глитати, причепити
- В) дрижати, бриніти, глитати

19. З'ясуйте причину вживання в ненаголошеній позиції фонему /а/ у словах *багато, багач, багаття, гаразд, халявка*.

- А) найдавніше чергування голосних фонем
- Б) зміна давнього [о] на [а] перед складом із наголошеним [а]
- В) чергування короткого голосного [о] із довгим

20. Зазначте, які фонетичні зміни відбулися в словах *голка, мати, щезнути, грати*.

- А) втрата початкового голосного
- Б) втрата зредукованого голосного
- В) поява нового голосного на місці зредукованого

Запитання і завдання для самоперевірки

1. Що таке чергування? У чому полягає відмінність позиційних чергувань від історичних?
1. Які причини зумовлюють чергування /о/, /е/ з /і/?
2. Назвіть випадки, коли чергування /о/ та /е/ з /і/ не відбувається.
3. За якою ознакою розрізняють випадні і вставні /о/ та /е/? Наведіть приклади.
4. Коли після шиплячих та /й/ фонема /о/ чергується з /е/? У яких випадках порушується це чергування? Наведіть приклади до кожного випадку.
5. Поясніть чергування /о/ та /е/ з /и/ у групах фонем /ри/, /ли/.

Чергування приголосних звуків і фонем

1. Позиційні чергування приголосних звуків.
2. Чергування фонем унаслідок палаталізації приголосних.
3. Чергування фонем унаслідок їх взаємодії з колишнім /й/.
4. Чергування твердих передньоязикових із пом'якшеними відповідниками.
5. Чергування однієї фонемі зі сполученням двох фонем.

Література

Бондар О. І. СУМ, с. 100–108.

Жовтобрюх М. А. КСУЛМ, с. 142–148.

Карпенко Ю. О. ФФ СУЛМ, с. 104–116.

СУЛМ / А. П. Грищенко, с. 64–70.

СУЛМ / М. Я. Плющ, с. 77–83.

Тоцька Н. І. СУЛМ: ФОГО, с. 126–132.

УМ. Енциклопедія, с. 215–216.

Шкуратяна Н. Г. СУЛМ, с. 71–74.

Позиційні чергування приголосних – взаємозаміни звуків у межах однієї морфемі, спричинені явищем уподібнення (асиміляцією) приголосних у потоці мовлення.

Чергування	Приклади
[Г] – [х]	дьо[г]оть – дьо[х]тю, ні[г]оть – ні[х]ті
твердих з напівпом'якшеними	ро[б]ота – ро[б']ітник, [м]оя – [м']ій
твердих із пом'якшеними	[с]нопи – [с']ніп, со[н]це – со[н']ця
шиплячих із свистячими	до[ш]ка – на до[с']ці, до[ч]ка – до[ч']ці
проривних із шиплячими або свистячими	копи[т]о – копи[ц]це, польо[т]и – льо[ч]чик

Історичні чергування приголосних фонем

Чергування внаслідок палаталізації приголосних

/Г/, /К/, /Х/ – /Ж/, /Ч/, /Ш/ І палаталізація	но/г/а – ні/ж/ка, плу/г/ – плу/ж/ок, коза/к/ – коза/ч/е, ру/к/а – ру/ч/ка, горо/х/ – горо/ш/ок, пасту/х/ – пасту/ш/е
/Г/, /К/, /Х/ – /З'/, /Ц'/, /С'/ ІІ палаталізація	кни/г/а – кни/з'/і, рі/г/ – на ро/з'/і, свіч/к/а – свіч/ц'/і, яблу/к/о – в яблу/ц'/і, му/х/а – му/с'/і, горо/х/ – у горо/с'/і
Чергування передньоязикових зубних із шиплячими	
/Д/ – /ДЖ/	бро/д/ити – бро/дж/у, ходити – хо/дж/у
/Д/ – /Ж/	уро/д/ити – уро/ж/ай
/Т/ – /Ч/	пла/т/ити – пла/ч/у, сві/т/ити – сві/ч/ка
/З/ – /Ж/	во/з/ити – во/ж/у, моро/з/ити – моро/ж/ений
/С/ – /Ш/	пи/с/ати – пи/ш/у, но/с/ити – но/ш/а
/Ц/ – /Ч/	ли/ц/е – ли/ч/ко, яй/ц/е – яє/ч/ко
/ЗД/ – /ЖДЖ/	ї/зд/ити – ї/ждж/у
/СТ/ – /ШЧ/	про/ст/ити – про/шч/у, пу/ст/ити – запу/шч/ений
/СК/ – /ШЧ/	пу/ск/ати – пу/шч/у, бли/ск/ати – бли/шч/ати
Чергування твердих передньоязикових із пом'якшеними відповідниками	
/Д/ – /Д'/	хо/д/ити – хо/д'/ім, поїз/д/ – у поїз/д'/і
/Т/ – /Т'/	п'я/т/и – п'я/т'/ь, намис/т/о – в намис/т'/і
/З/ – /З'/	во/з/ити – во/з'/іть, ма/з/ати – ма/з'/ь
/С/ – /С'/	/с/еми – /с'/ім, п'є/с/а – п'є/с'/і
/Д^З/ – /Д^З'/	те/д^з/ем – те/д^з'/ь кукуру/д^з/а – кукуру/д^з'/і
/Л/ – /Л'/	бі/л/ий – бі/л'/і, кріс/л/о – у кріс/л'/і

/н/ – /н'/	вік/н/о – на вік/н'/і, сви/н/ей – сви/н'/і
/р/ – /р'/	ста/р/ий – ста/р'/іти, дві/р/ – у дво/р'/і
Чергування однієї фонемі зі сполученням двох фонем	
/ж/ – /жж/, /ш/ – /шш/, /ч/ – /чч/, /д'/ – /д'д'/, /л'/ – /л'л'/, /н'/ – /н'н'/, /с'/ – /с'с'/ та ін.	подорож – подорожжю, розкіш – розкішшю, ніч – ніччю, молодь – молоддю, зусиль – зусилля, знань – знання
/б/ – /бл/ – /бл'/, /в/ – /вл/ – /вл'/, /п/ – /пл/ – /пл'/, /м/ – /мл/ – /мл'/, /ф/ – /фл/ – /фл'/	любити – улюблений – люблю, ловити – зловлений – ловлю, топити – топлений – топлять, графити – розграфлений – графлять
/б/ – /бј/, /в/ – /вј/, /п/ – /пј/, /м/ – /мј/, /ф/ – /фј/, /р/ – /рј/	бити – б'ю, вити – в'ють, пити – п'ють, матір – матір'ю

Вправа 1. Запишіть пари слів фонетичною транскрипцією, позначте морфемі, у яких наявні варіанти приголосних фонем, підкресліть звуки, що чергуються.

Просьба – просіть, легенький – легко, квіти – уквітчаний, досвід – досвідчений, кімната – у кімнатці, блюдо – блюдце, книжка – у книжці, річка – на річці, хвилюєш – хвилюєшся, безмісячний – безшовний, пізно – пізніше, дзвоник – дзвін.

Вправа 2. До поданих слів доберіть відповідники, при зіставленні з якими виявляються позиційні чергування приголосних. Запишіть фонетичною транскрипцією варіанти морфем і звуків.

Ніготь, отець, сон, копита, жито, короткий, знаєш, приніс, дьоготь, дочка, казка, стежка, кут, ховають, танець, кінець, загадка.

Вправа 3. До поданих іменників доберіть споріднені слова, де б виявилися чергування приголосних при словотворенні, що є наслідком I палаталізації. Поясніть фонемні зміни у морфемах.

Жінка, книга, молоко, подруга, гріх, знак, рух, лелека, наука, страх, вік, грак, сміх, гуцулка, запах, чайка, горох, каліка, туга, небезпека.

Вправа 4. Подані іменники чоловічого роду вживайте у кличному відмінку. Поясніть фонемні зміни у морфемах.

Пророк, парубок, моряк, юнак, козак, чумак, чоловік, гусак, вовк, дивак, друг, Олег, плуг, батіг, пастух, Явтух, ховрах.

Вправа 5. Запишіть подані іменники у формах давального і місцевого відмінків однини. Поясніть чергування приголосних при словозміні.

Крига, бік, яблунька, луг, напруга, око, стріха, дорога, круг, тік, кулак, нога, рух, берег, зупинка, мачуха, поріг, вухо, тарілка.

Вправа 6. Від поданих інфінітивів утворіть пасивні дієприкметники минулого часу, форми 1-ї особи однини теперішнього чи майбутнього часів. Укажіть тип чергування.

Спекти, обновити, посадити, мастити, скотити, викосити, світити, виходити, славити, виїздити, трусити, закріпити, пускати, скупити, давити, оповістити, диміти, городити, прищепити, губити, економити, носити, дробити, виростити, розграфити, мостити, оформити.

Вправа 7. Від поданих іменників утворіть прикметники. Запишіть фонематичною транскрипцією варіанти кореня. Поясніть наявне чергування приголосних.

Риба, мавпа, дрова, верф, солома, голуб, жирафа, жаба, морква, хлопець, лев, торф.

Вправа 8. Від поданих дієслів утворіть можливі форми наказового способу. Поясніть наявне чергування приголосних.

Зразок. Глянути – глянь – гляньмо – гляньте.

Гладити, мастити, возити, солити, пустити, просити, цідити, лазити, жалити, в'янути, ділити, грузити, крутити, дурити, хвалити, садити.

Вправа 9. Уживайте подані іменники у давальному або місцевому відмінку однини. Запишіть варіанти кореня, зумовлені чергуванням.

Роса, сало, касета, вагон, поїзд, дзеркало, дівчина, завод, комора, береза, народ, ворона, твір, проза, журнал, газета, сестра, океан, кукурудза, офіс, людина, лист, новела, автобус, планета, закон, староста, склад, глибина, цемент.

Вправа 10. Утворіть від поданих слів іменники за допомогою суфіксів -ак, -аг, -уг, -анин, -ар, -б, -інн, -к. Поясніть наявні чергування.

Солити, бідний, ювілей, чванитися, жадний, освіта, каятися, скло, хвалити, голосити, скромний, просити, бродити.

Вправа 11. Запишіть речення фонематичною транскрипцією, вкажіть усі випадки наявних і можливих історичних чергувань приголосних.

1. «Хвилі, хвилі! Люту муку Ви з грудей моїх візьміть... Утопіть її, гадюку, На край світу занесіть...». 2. Весна, зима, і дні, і ночі, Музика, сміх, і плач, і рух, Та скрізь, як привід опівночі, Блукає твій самотній дух. 3. Не засну я... Гнів голодний П'є і сушить кров в мені, І несеться шум народний, І півнеба у вогні! 4. А фіалці тихій в сутіні лісів Вже давно мережку із пісень я сплів. І волошкам синім в полі серед трав Я казки чудесні і легенди склав 5. А коли сусід лінивий Заздрив силі багача, Вміли наші показати Обосічного меча. І віки нога ворожа Не ступала на наш лан. Всі сусіди шанували І боялися полян 6. «Але я так мало хочу, Неподолані борці: По три голуби від хати Та по три ще горобці». І зраділи деревляни, Всі розбіглись і в мішки По лісах, лугах і стріхах Ловлять весело пташки (З творів Олеся).

Тестові завдання до теми

1. Віднайдіть рядок, у якому в усіх парах слів відбувається позиційне чергування приголосних звуків.

- А) коротенький – коротший, день – дні, обмежити – обмежся
- Б) страх – страшний, казка – казці, будують – будуються
- В) крутити – кручений, пишеш – розпишешся, приїзд – приїжджати

2. Зазначте рядок із наявним в усіх парах слів позиційним чергуванням приголосних звуків.

- А) косьба – косити, сержка – сержечка, казка – казати
- Б) нігтики – ніготь, усмішка – усміщці, молодець – молодці
- В) сядеш – всядешся, хліб – хлібчик, людина – людство

3. З'ясуйте, за яких умов виявляють наслідки I палаталізації в сучасній літературній мові.

- А) при словозміні
- Б) при словотворенні
- В) при словозміні і словотворенні

4. Позначте рядок, у якому в усіх словах у кличному відмінку наявні наслідки I палаталізації.

- А) байрак, плече, плуг, вухо
- Б) пастух, юнак, моряк, друг
- В) чумак, око, ворог, горох

5. Укажіть, наслідком чого є зміна /к/ – /ч/ у словах *ручка – рученька, ручка, ручний*.

- А) I палаталізації
- Б) II палаталізації
- В) взаємодії з /й/
- Г) інших фонетичних змін

6. З'ясуйте, у якому відмінку при словозміні іменника *око* наявне чергування /к/ – /ч/.

- А) давальному відмінку однини і всіх відмінках множини
- Б) місцевому відмінку однини і множини
- В) усіх відмінках множини
- Г) усіх відмінках однини

7. Визначте рядок, у якому в усіх словах наявні наслідки I палаталізації.

- А) значок, рушник, відмінниця, реп'яшок
- Б) вушко, жучок, мушка, кружечок
- В) мішечок, ліжко, дружина, робітниця

8. Укажіть, наслідком яких змін є чергування /г/ – /к/ – /х/ із /з'/ – /ц'/ – /с'/ у словах *дорога – дорозі, думка – думці, муха – мусі*.

- А) I палаталізації
- Б) II палаталізації
- В) III палаталізації

9. Позначте рядок, у якому в усіх словах при словозміні наявні наслідки II палаталізації.

- А) вухо, горох, товариш, хлопець
- Б) нога, око, порох, рука, берег
- В) муха, бік, яблуко, козак, слухач

10. Укажіть рядок слів, у яких при словозміні НЕ зафіксовано наслідків II палаталізації.

- А) татко, вовк, ганок, сніг
- Б) вушко, урок, філолог, стіг
- В) відмінок, крок, діалог, жебрак

11. Зазначте, у якій позиції наявні наслідки II палаталізації.

- А) перед голосним [і]
- Б) перед голосним [и]
- В) перед голосним [е]
- Г) перед приголосним

12. Визначте, при словозміні іменників якого роду відбувається чергування /г/, /к/, /х/ із /з'/ – /ц'/ – /с'/.

- А) жіночого, чоловічого і середнього
- Б) чоловічого і середнього
- В) жіночого і чоловічого
- Г) середнього і жіночого

13. Яке історичне чергування приголосних наявне у дієслівних формах *їздити – їжджу*.

- А) /зд/ – /жд/

Б) /зд/ – /жд˘ж/

В) /д/ – /д˘ж/

14. Зазначте, наслідки яких фонетичних змін відображає чергування приголосних у дієслівних формах *косити* – *покошений*, *знизити* – *знижувати*.

А) I палаталізації

Б) II палаталізації

В) впливу звука [й]

Г) інших фонетичних змін

15. Укажіть рядок слів, при словозміні яких наявне чергування твердих передньоязикових із м'якими відповідниками.

А) варити, полоти, рити, гримати

Б) творити, манити, марити, палити

В) морити, ранити, кришити, брити

16. Зазначте слово, у якому можна проілюструвати чергування твердих передньоязикових із м'якими відповідниками при словозміні і словотворенні.

А) обстріл

Б) збудник

В) згусток

Г) актор

17. Виберіть рядок зі словами, при словозміні яких наявне чергування однієї фонемі з двома однотипними.

А) ніч, міць, радість, любов

Б) лінь, розкіш, мораль, галузь

В) акварель, жовч, тінь, кров

18. З'ясуйте, у яких особових формах дієслів губна фонема чергується зі сполученням «губна + /л'».

А) I особа однини і III особа множини

Б) I і II особи однини

В) I і III особи однини і множини

19. Оберіть рядок слів, при словозміні яких наявне чергування однієї фонемі з двома різнотипними.

- А) ліпити, любити, гонити, ходити
- Б) вити, бити, лити, робити
- В) графити, топити, ломити, ловити

20. Встановіть відповідність між парами слів і типом чергування приголосних фонем.

А) безриб'я – риба	1) І палаталізація
Б) бідолаха – бідолашний	2) ІІ палаталізація
В) брехати – забріхуватися	3) чергування зубних із шиплячими
Г) захожий – заходити	4) чергування твердих із м'якими передньоязиковими
Г) небога – небозі	5) чергування однієї фонемі з двома фонемами

Запитання і завдання для самоперевірки

1. До якого різновиду чергувань належать чергування алофонів приголосних фонем? Поясніть чому.
2. Які чергування є наслідком І і ІІ палаталізації приголосних? Наведіть приклади.
3. Які чергування приголосних виникли під впливом колишнього /й/? Наведіть приклади.
4. Доберіть приклади чергувань твердих передньоязикових фонем із м'якими відповідниками.
5. Взаємозаміни яких фонем належать до чергувань однієї фонемі зі сполученням двох? Наведіть приклади.

Модифікаційні зміни голосних і приголосних у мовленнєвому потоці

1. Загальна характеристика модифікацій.
2. Позиційні модифікації голосних і приголосних.
3. Різновиди комбінаторних модифікацій фонем.
4. Акомодация голосних і приголосних.

Література

СУЛМ / А. П. Грищенко, с. 51–57.

Тоцька Н. І. СУЛМ: ФОГО, с. 95–107.

УМ. Енциклопедія, с. 13, 33, 507.

Модифікації – видозміни, пов'язані з частковими змінами фонемами в мовному потоці, унаслідок чого вона набуває того чи іншого відтінку, але не замінюється іншою фонемою (тобто не втрачає своєї фонематичної належності).

Модифікаційні зміни зумовлені явищем *коартикуляції* – накладанням фаз артикуляції сусідніх звуків.

Модифікації бувають позиційні і комбінаторні.

Різновиди модифікацій	
Позиційні – зміни звуків у потоці мовлення, спричинені загальними умовами вимови: позицією відносно наголосу (голосні звуки), початку чи кінця слова, складу, у відкритого чи закритого складу (приголосні звуки)	Комбінаторні – зміни звуків у потоці мовлення, зумовлені впливом одного звука на інший; зміни, що залежать від взаємодії звуків у мовному потоці

Позиційні модифікації голосних зумовлені їх позицією відносно наголосу. Усі голосні фонемати в ненаголошеній позиції через послаблення артикуляційної напруженості й скорочення тривалості зазнають значних кількісних і якісних змін. Ненаголошеність голосного пов'язана з явищем редукації звуків.

Редукція голосних – позиційна видозміна звуків, яка є наслідком їх меншої напруженості й тривалості артикуляції.

Розрізняють кількісну і якісну редукацію.

Різновиди редукції	
<p>Кількісна – зменшення тривалості й артикуляційної напруженості при збереженні характерного тембру: у слові <i>мама</i> ненаголошений [a₂] менш тривалий і артикуляційно напружений порівняно з наголошеним [a₁], хоча тембр звука не змінився залежно від його позиції</p>	<p>Якісна – зміна якісної характеристики ненаголошених голосних – ненаголошені голосні, втративши напруженість, утворюються при нейтральному або близькому до нейтрального положенні мовних органів: у слові <i>сини</i> ненаголошений [и] наближається у вимові до [е], при цьому він змінює свої якісні характеристики: стає більш заднім за місцем творення і середнім за способом творення</p>

Гармонійна асиміляція голосних (*вокальна асиміляція, вокальна гармонія, гармонія голосних*) – особливий вид асиміляції голосних звуків у сусідніх складах, унаслідок чого попередній голосний уподібнюється до наступного за ступенем підняття чи лабіалізацією: перед наступним високим голосним попередній теж підвищується; перед наступним низьким попередній понижується; перед лабіалізованим попередній теж більш чи менш лабіалізується.

Гармонійної асиміляції зазнають ненаголошені голосні [e], [и], [o] перед складом з *наголошеними* голосними вищого (нижчого) підняття, більшої лабіалізації чи закритості.

Вияви гармонійної асиміляції	
<p>Ненаголошений [e] підвищує свою артикуляцію й уподібнюється до [и] перед складом із наголошеними голосними вищого підняття – [i], [и], [y], тобто: /e/ → [и^е]</p>	<p>[зи^ен'іт], [ци^егліна], [ми^едуза]</p>
<p>Ненаголошений голосний [и] перед наголошеними голосними нижчого</p>	<p>[ле^иц'е], [ке^итаї], [кре^ило]</p>

підняття – [e], [a], [o] обнижує свою артикуляцію й уподібнюється до [e], тобто: /и/ → [e ^и]	
Ненаголошений голосний [o] перед складом із наголошеним голосним [y] уподібнюється до нього й стає більш огубленим, тобто /o/ → [o ^y]	[zо ^y л ^y бкa], [кo ^y жyх], [звo ^y р ^y шл ^e в ⁱ]
Перед складом із наголошеним [i] ненаголошений голосний [o] стає більш закритим і незначною мірою наближується до [y]	[сo ^y б'і], [y вo ^y д'і], [кo ^y р'ін':a]

Позиційні модифікації приголосних – реалізація сонорних приголосних [в], [й] залежно від позиції у слові (складі) у нескладових голосних [ў], [ї]: [шоўк], [ўплиў], [знаї].

Різновиди комбінаторних модифікацій	
Акомодація – зміни між сусідніми звуками різних категорій (між голосними і приголосними): П+Г, Г+П	Асиміляція – зміни між сусідніми звуками однієї категорії (між голосними або між приголосними): Г+Г, П+П

Акомодація голосних – це зміни, які полягають у пристосуванні артикуляції голосного до сусіднього приголосного.

Ступінь вияву акомодації голосних зумовлений ступенем близькості за місцем артикуляції голосного і суміжного приголосного.

Акомодація голосних до приголосних може мати різний характер пристосувань: *прогресивний* (під впливом попереднього приголосного), *регресивний* (під впливом наступного приголосного), і *взаємний* (між двома приголосними).

Наслідки впливу твердих приголосних на артикуляцію голосних	
Часткова або повна назалізація голосних під впливом сусідніх	кpа←Н, зН→ак, М→а←Н→ити

носових приголосних [м], [н]	
Відтягування назад артикуляції голосних переднього ряду [і], [и], [е] під впливом задньоязикових приголосних	$K \rightarrow ит, виви \leftarrow X, на \leftarrow X \rightarrow ил$
Відтягування артикуляції голосних заднього ряду [у], [о], [а] уперед, а голосних переднього ряду [і], [и], [е] – назад під впливом передньоязикових твердих приголосних	$Д \rightarrow иво, Т \rightarrow ом,$ $Т \rightarrow у \leftarrow н \rightarrow ель$
Часткове огублення неогублених голосних [и], [е], [а] у позиції між губними приголосними	$В \rightarrow и \leftarrow Бори, П \rightarrow е \leftarrow Вен,$ $Б \rightarrow а \leftarrow Вити$
Наслідок впливу м'яких приголосних на артикуляцію голосних	
Поява і-подібної артикуляції (спрямування язика вгору до твердого піднебіння і вперед) в голосних	$p[\acute{a} \leftarrow Д']ість, пет[Л' \rightarrow \acute{a}],$ $[Т' \rightarrow \acute{y} \leftarrow Л']$

Акомодація приголосних – це зміни, які полягають у пристосуванні артикуляції приголосного до сусіднього голосного.

Акомодація приголосних до голосних може мати лише *регресивний* характер пристосувань (під впливом наступного голосного).

Наслідки впливу голосних на артикуляцію приголосних	
Напівпом'якшення губних, шиплячих, задньоязикових і глоткового перед наступним [і] (рідше [а], [у])	$[n' \leftarrow I]ч, [к' \leftarrow I]мната,$ $[г' \leftarrow I]лка, [n' \leftarrow У]ре,$ $кло[ч': \leftarrow А]$
Лабіалізація (огублення) приголосних перед наступними огубленими голосними [о], [у]	$[с^\circ \leftarrow О]нце, [сл^\circ \leftarrow О]н,$ $[\delta^\circ \leftarrow У]ма, [р^\circ \leftarrow У]да$

Вправа 1. Подані слова запишіть фонетичною транскрипцією. Поясніть, який з алофонів голосних фонем зазнає кількісної редуції,

а який – якісної. Обґрунтуйте закономірності позиційних змін голосних.

Мускул, культура; веретенце, вельвет, Егейське (море); вагання, загадка; килими, низький; прозора, прохолодь; рідкісні, іній.

Вправа 2. Затранскрибуйте слова, враховуючи артикуляційні зміни голосних унаслідок гармонійної асиміляції.

1) вверху, жебрування, вельможний, буженина, лексичний, вечірній, землянка, велюр.

2) бригада, щигленя, блискучі, живцем, бриніти, живопис, зимовик, низенько.

3) водій, воює, чистотіл, жовтуватий, вдогін, зозуля, зозулястий, жовтіти.

Вправа 3. Серед поданих слів відзначте випадки позиційних модифікацій приголосних. Запишіть ці слова фонетичною транскрипцією і поясніть, за яких умов відбуваються звукозміни.

1) йоржик, йдемо, гайморит, грайливий, ймення, йодний, майдан, страйкувати, ймовірність, йордань, гойдалка, звичайний, дюйм, батько й син, район.

2) вхолосту, гнівний, вияв, в портфелі, в оголошенні, невдовзі, вказівка, зів'янути, бавовняр, безвітря, владолюбець, вулиця, гравюра, вп'ятеро, нявкати.

Вправа 4. Подані слова запишіть фонетичною транскрипцією. Охарактеризуйте позиційні модифікації голосних і приголосних фонем.

Зразок. [р'іўчáк]: /i/ → [i] – артикуляція звука менш напружена і тривала => кількісна редукція; /в/ → [ў] – нескладотворчий звук => позиційна модифікація.

Килимар, канавка, бездоріжжя, взуттєвий, відклик, медаль, випуклий, дощик, вторгнення, законний, дешево, дівчисько, якийсь, дихання, домівка, брехливий, двійка, вівсяний, заперечення, верблюд.

Вправа 5. Запишіть подані словосполучення фонетичною транскрипцією. Поясніть акомодативні зміни голосних під впливом сусідніх приголосних.

Дотепне слово, мовні скарби, думки й почуття, духовне надбання, самобутність народу, шанувати батька, правила поведінки.

Вправа 6. Запишіть слова повною фонетичною транскрипцією. Підкресліть акомодовані приголосні, поясніть причини звукозмін.

Босоніж, манікюр, формуляр, шпаківня, хірургія, розпорядок, розуміння, амфібія, автолюбитель, безробіття, гіпюровий, підсилювач, високоякісний, відмінювати, правдолюб, чітко.

Вправа 7. Затранскрибуйте речення. Укажіть слова, у яких приголосні зазнають змін унаслідок їх акомодативної до голосних і позиційних модифікацій.

1. Ти не прийшла в вечірній час... Самотньо сонце попрощалось, І сумно, сумно день погас... Когось, мов, серце не дождалось, Хтось не прийшов в вечірній час. 2. По лісах блукали кози, Тури, олені, вовки, Кабани, ведмеді, лосі, Рисі, зубри, борсуки. Не стихав до ночі галас, Дикий рев і ніжний спів... Все кругом жило, змагалось, Ліс дивився і шумів. 3. Ліворуч – місяць сплів мережку І застилає нею стежку, Мов зараз буде в млі ясній Цариця ночі йти по ній (Із творів Олеся).

Вправа 8. Запишіть фонетичною транскрипцією слова. Вкажіть випадки комбінаторних модифікацій голосних і приголосних. Опишіть характер кожної зміни.

Зразок. [в'іте^нр]: /в/ → [в'] – напівпом'якшена вимова => регресивна акомодативна; /е/ → [е^н] – артикуляція більш задня => взаємна акомодативна; /і/ → [і] – артикуляція більш задня => регресивна акомодативна.

1) ангіна, купівля, альбінос, дурощі, апельсин, арахіс, бульдозер.

2) вібрація, бовтати, динамік, бляшаний, Василівна, Вільнюс, ганятися.

Вправа 9. Запишіть речення фонетичною транскрипцією, у виділених словах охарактеризуйте всі випадки позиційних і комбінаторних модифікацій фонем.

1. Я втік би в темний гай, щоб слухать, як шепоче До листу лист і до квіток трава, Але шептала й ти в зимовій ночі Мені колись **шовковії** слова. 2. Прийшла мати до **Василечка**. Голодная стала, До дверей припала, Плакала – ридала, Василечком ріднесеньким сина узивала 3. Чорна ніч чорніла, не світало вранці, Ввечері далекий захід не палав... Тихо згряя спала, тихо плакав лебідь, Тихо кров'ю сходяв, тихо **умирав**. 4. Схилив я голову і йду поволі Дрімучим лісом в самоті. Навколо осінь. Надо мною **Кружляють** квіти золоті. 5. Я не **наслухався** ні шуму рік широких, Ні шелесту лісів дремучих, темних, Ні голосу пташок, що вихваляють світ (Із творів Олеся).

Тестові завдання до теми

1. Укажіть визначення модифікації.

А) зміни фонем у мовленні, пов'язані з втратою її фонематичної приналежності

Б) зміни фонем у мовленні, пов'язані з набуттям фонемою інших диференційних ознак

В) зміни фонем у мовленні, пов'язані з набуттям фонемою певних відтінків у звучанні

2. Зазначте, які голосні в українській мові зазнають редукції.

А) ненаголошені голосні

Б) наголошені голосні

В) ненаголошені і наголошені голосні

3. Оберіть рядок слів із наявним явищем кількісної редукції.

А) гострі, п'янкий, кульбаба

Б) червоне, синювате, безглузде

В) грішна, болюче, природне

4. Зазначте, які приголосні в українській мові зазнають змін унаслідок позиційної модифікації.

А) в, ф

Б) й, л

В) в, й

5. Укажіть визначення акомодатії.

А) взаємопереставлення звуків або складів у межах слова

Б) зміни, які відбуваються внаслідок взаємодії між голосними і приголосними звуками

В) злиття двох звуків в один, який поєднує ознаки обох звуків

6. Як зміниться артикуляція голосного звука у слові *сад* унаслідок явища акомодатії?

А) артикуляція більш передня

Б) артикуляція більш задня

В) і-подібна артикуляція

7. Укажіть у слові [*мал'унок*] голосний звук, артикуляція якого просунеться вперед унаслідок регресивної акомодатії.

А) [a]

Б) [y]

В) [o]

8. Зазначте, яких змін зазнає голосний звук у корені слова *мільний* унаслідок прогресивної акомодатії.

А) артикуляція більш передня

Б) артикуляція більш задня

В) і-подібна артикуляція

Г) часткова назалізація звука

9. Віднайдіть рядок слів, у яких голосні набувають і-подібної артикуляції.

А) кудлаті, писанка, мальована

Б) куля, веселі, яхта

В) активна, місто, тягар

10. З'ясуйте, наслідком яких змін є більш задня артикуляція голосного у слові *лист*?

А) регресивна акомодатія

Б) прогресивна акомодатія

В) взаємна акомодатія

11. Установіть відповідність між словом і різновидом позиційних модифікацій голосних фонем.

А) бензин	1) кількісна редукція
Б) гребля	2) якісна редукція
В) петля	3) гармонійна асиміляція

12. Визначте, у словах якого рядка наявні випадки акомодатії приголосних до голосних.

- А) бронхіт, брязкіт, археологія
- Б) античний, бідний, байдужий
- В) бідкатися, боротися, вищати

13. Зазначте, які фонетичні зміни виникають унаслідок модифікацій.

- А) комбінаторні, позиційні
- Б) позиційні, факультативні
- В) факультативні, комбінаторні
- Г) комбінаторні, позиційні, факультативні

14. Укажіть, яке явище зумовлює модифікаційні зміни фонем у мовленні.

- А) артикуляція
- Б) коартикуляція
- В) редукція

15. Які голосні в українській мові зазнають змін унаслідок гармонійної асиміляції?

- А) о, а, і
- Б) е, о, и
- В) і, и, е
- Г) у, о, а

16. Укажіть рядок слів із наявним голосним(и), в артикуляції якого (яких) з'являється носовий відтінок.

- А) велосипед, бізнес, активіст
- Б) боярин, архаїзм, бачення
- В) біганина, вентилятор, аргумент

17. Оберіть рядок, у якому в усіх словах наявні позиційні зміни приголосних фонем.

- А) човняр, зневіра, маневр, десятий
- Б) дрібний, завдання, вирій, вплив
- В) вихід, вівчар, дівочий, детектив

18. Укажіть рядок, у якому в усіх словах наявне явище якісної редукції.

- А) медаль, мережа, десять
- Б) жетон, дерево, вечорниці
- В) бактерія, брюнет, вельможа

19. Зазначте рядок із словами, у яких наявна гармонійна асиміляція голосної фонем /e/.

- А) ведіння, вершник, апеляція, апетит
- Б) ангел, бетонний, вередливий, медуза
- В) величний, брехунка, Ангеліна, капелюх

20. Установіть у слові [віслоўле^н':а] відповідність між звуками і наслідками модифікаційних змін.

А) [и]	1) позиційна модифікація голосного
Б) [л ₁]	2) позиційна модифікація приголосного
В) [ў]	3) і-подібна артикуляція
Г) [e ^н]	4) частова лабіалізація приголосного
Ґ) [а]	5) більш задня артикуляція

Запитання і завдання для самоперевірки

1. Що таке модифікації?
2. Чим зумовлене явище редукції голосних звуків?
3. Що таке гармонійна асиміляція голосних? До позиційних чи до комбінаторних модифікацій вона належить?
4. У чому полягають позиційні модифікації приголосних?
5. Які звукозміни називають акомодациєю?
6. Наведіть приклади основних виявів акомодациї голосних і приголосних. Поясніть зміни.

Асиміляція і дисиміляція приголосних. Спрощення груп приголосних

1. Типи асимілятивних змін приголосних в українській мові.
2. Випадки регресивної асиміляції за характером артикуляційних змін приголосних.
3. Наслідки прогресивної асиміляції в сучасній українській мові.
4. Дисимілятивні зміни приголосних в українській мові.
5. Спрощення груп приголосних.

Література

Жовтобрюх М. А. КСУЛМ, с. 116–124.

СУЛМ / М. Я. Плющ, с. 33–42.

УМ. Енциклопедія, с. 33, 131–132, 590.

Шкуратяна Н. Г. СУЛМ, с. 35–39, 42–45.

Асиміляція приголосних – це уподібнення одного приголосного звука іншому приголосному за певними артикуляційними й акустичними ознаками.

Асиміляцію приголосних характеризують за:

- 1) напрямом уподібнення;
- 2) повнотою уподібнення;
- 3) місцем уподібнення;
- 4) фіксуванням на письмі.

Різновиди асиміляції за напрямом уподібнення

Регресивна –	Прогресивна –
наступний звук впливає на попередній і асимілює його: у слові <i>айсберг</i> під впливом дзвінкої /б/ глуха /с/ реалізується в дзвінкому звукові [з]: [áйзбе ^н рг] – /сб/ → [зб]	попередній приголосний звук уподібнює собі наступний: у слові <i>повість</i> під впливом свистячої фонемі /с/ проривна /т'/ реалізується у свистячому звукові [ц']: [пóв'іс'ц']

Різновиди асиміляції за повнотою уподібнення	
<p>Повна – повне уподібнення одного звуку іншому за всіма відмінними розрізнявальними ознаками, унаслідок чого маємо довгий звук: у слові <i>Вітчизна</i> фонема /т/ і /ч/ різняться за ознаками: місце творення (/т/ – зубна, /ч/ – піднебінна), спосіб творення (/т/ – проривна, /ч/ – африката); унаслідок уподібнення до /ч/ фонема /т/ реалізується у звукові [ч]: [в'іч:ізна] – /тч/ → [ч:]</p>	<p>Часткова – один звук уподібнює собі інший лише за певною акустичною чи артикуляційною ознакою: у слові <i>боротьба</i> фонема /т'б/ різняться за ознаками: глухість / дзвінкість і м'якість / твердість; унаслідок уподібнення глухої фонему до дзвінкої між звуками [д'] і [б] зберігається розрізнявальна ознака м'якість / твердість: [бород'ба] – /т'б/ → [д'б]</p>
Різновиди асиміляції за місцем уподібнення	
<p>Контактна (суміжна) – уподібнення сусідніх звуків: у слові <i>легко</i> дзвінка фонема /г/ уподібнюється до суміжної глухої /к/, унаслідок чого вимовляємо глухий звук [х]: [л'ехко] – /гк/ → [хк]</p>	<p>Дистантна (несуміжна; на відстані) – уподібнення несусідніх звуків, віддалених один від одного іншими звуками: у слові <i>залізо</i> (д.-укр. <i>железо</i>) фонема /з₁/ утворилася внаслідок пристосування вимови [ж] до несусіднього звука [з₂].</p>
Різновиди асиміляції за місцем уподібнення	
<p>Засвідчена в орфографії (зафіксована на письмі) – уподібнення звуків, зафіксоване не тільки у вимові, а й на письмі, при цьому фонематичний запис не відрізняється від запису фонетичного, порівняйте: <i>спитати</i> [спе^uта́ти]: /сп/ – [сп],</p>	<p>Незасвідчена в орфографії (незафіксована на письмі) – уподібнення звуків, фіксоване тільки в усному мовленні, тому фонетичний запис відрізнятиметься від запису фонематичного, порівняйте: <i>умиваєшся</i> [уме^uва́јеⁱс':а]: /шс'/ –</p>

<i>схопити</i> [схопі́ти]: /сх/ – [сх]	[с':], <i>вогкий</i> [вóхкий]: /гк/ – [хк].
--	---

Регресивна асиміляція приголосних – це уподібнення попереднього звука до наступного, зазвичай, сусіднього з ним.

Типи регресивної асиміляції приголосних за характером їх артикуляційних змін	
За дзвінкістю / глухістю (за голосом)	дзвінки приголосні перед глухими, уподібнюючись їм, утрачають голос і вимовляються як глухі (оглушуються), а глухі перед дзвінками вимовляються дзвінко (одзвінчуються)
За місцем і способом творення	попередній приголосний, відмінний за місцем або способом творення від наступного, унаслідок уподібнення втрачає диференційну ознаку, замінюючись артикуляційно близьким за місцем або способом творення
За твердістю / м'якістю	попередній твердий приголосний, уподібнюючись до сусіднього пом'якшеного або напівпом'якшеного звука, замінюється співвідносним м'яким приголосним, і навпаки, попередній м'який приголосний під впливом наступного твердого замінюється співвідносним твердим

Наслідки регресивної асиміляції приголосних за голосом

Префікс і прийменник з перед кореневим глухим приголосним оглушується	[сказáти], [скні́ги]
Дзвінкий [з] у префіксах роз- ,	[бе ^u знéчн ^o] і [бе ^u спéчно],

без- та прийменнику без здебільшого оглушується, проте можлива подвійна вимова	<i>[розні́ска] і [рості́ска], [бе^uз те́бе] і [бе^uс те́бе]</i>
Дзвінкий [г] оглушується перед глухими [к], [т'] лише в окремих словах	<i>[к'іхт'і], [н'іхт'і], [лехко], [вóхкїй], [д'óхт'у]</i>
Глухі приголосні перед шумними дзвінкими одзвінчуються	<i>[ане^uтдо́т], [про́з'ба], [хо́д'жби], [фудбо́л]</i>

Наслідки регресивної асиміляції приголосних за місцем і способом творення

Свистячі приголосні [з], [с], [ц] перед шиплячими [ж], [ч], [ш], [д'ж] замінюються на шиплячі	<i>/сш/→[ш:] : [при^eн'іш:у] /зч/→[шч] : [шчо́г'о] /зж/→[ж:] : [ж:о́ўкнути] /зд'ж/→[жд'ж] : [жд'же́мом] /ц'ч/→[ч:] : [в'ін:ц'на]</i>
Шиплячі [ж], [ч], [ш] перед м'якими свистячими замінюються на м'які свистячі	<i>/шс'/→[с':] : [б'јес':а] /жс'/→[з'с'] : [обме́з'с'а] /шц'/→[с'ц'] : [зру́с'ц'і] /жц'/→[з'ц'] : [ло́з'ц'і] /чц'/→[ц':] : [д'ш'ц':і]</i>
Проривні [д], [т] перед шиплячими змінюються на шиплячі афrikати [д'ж], [ч]	<i>/тч/→[ч:] : [о́ч:е] /тш/→[чш] : [коро́чшїй] /дч/→[д'жч] : [в'ід'жчаї] /дш/→[д'жш] : [п'ід'жшїти]</i>
Проривні [д], [т] перед свистячими твердими змінюються на свистячі афrikати [д'з], [ц], а перед свистячими м'якими – на [д'з'], [ц']	<i>/тс/→[ц:] : [бага́ц:тво] /тс'/→[ц':] : [с'олда́ц':кїй] /дс/→[д'зс] : [л'уд'зство] /дц'/→[д'з'ц'] : [два́д'з'ц'ат']</i>

Зміна /сч/ на /шч/ у словах *ліщина, піщаний, дощаний, Одещина*
та зміна /ц'ч/ на /чч/ у словах *Туреччина, Хмельниччина, козаччина*

тощо є наслідками регресивного уподібнення приголосних за місцем і способом творення, зафіксованого в орфографії.

Наслідки регресивної асиміляції приголосних за твердістю / м'якістю

Передньоязикові тверді приголосні [д], [т], [з], [с], [д'з], [ц], [н] перед наступними пом'якшеними та пом'якшуються [j]	<i>[мо'зут'н'і], [ку'з'н'а], [н'іс'н'а], [хат'н'і], [н'ід'н'ати].</i>
Приголосні [з], [с], [дз], [ц] перед напівпом'якшеними губними пом'якшуються	<i>[ц'в'ах], [ц'в'іт], [с'в'ато], [з'м'іна], [дз'в'акнути]</i>
Передньоязикові приголосні перед наступними твердими змінюються на відповідні їм тверді.	<i>День+-н- → денний, п'ять-десят → п'ятдесят</i>

Прогресивна асиміляція приголосних – це уподібнення наступного звука до попереднього за акустичною (дзвінкістю і глухістю) чи артикуляційними ознаками (за м'якістю, за місцем і способом творення).

Наслідки прогресивної асиміляції приголосних	
<i>за дзвінкістю і глухістю</i>	
Одзвінчення африкати [ч] під впливом шумного дзвінкого [б]	<i>бьчела → бчела → [бч]ола – [бд'ж]ола (орф. бджола)</i>
Уподібнення африкати [ц'] до попереднього сонорного [н]	<i>Га[н'ц']я → Га[н'д'з']а (орф. Гандзя)</i>
<i>за твердістю і м'якістю</i>	
Пом'якшення твердого [с] у прикметниковому суфіксі -ськ-, який походить із -ьск-	<i>сельськии → сільський, печерьськии → печерський</i>
<i>за місцем і способом творення</i>	
Часткове проривного [т'] до свистячого	<i>[с'т^{м'}іна], [молод'іс'т^{м'}]</i>

Повне уподібнення м'яким приголосним наступного [j]	<i>[ноч'ьју] → [ноч'ју] → [н'іч'ч'у] → [н'іч':у]</i>
---	--

Подовження приголосних унаслідок повного уподібнення [j] попередньому звуку маємо в окремих групах слів.

Група слів	Приклади
Іменники чоловічого, жіночого і спільного родів I відміни	<i>Ілля, рілля, стаття, суддя</i>
Іменники середнього роду II відміни перед [а] (граф. я)	<i>знання, колосся, узбіччя</i>
Іменники жіночого роду III відміни перед [у] (граф. ю) в орудному відмінку	<i>сіллю, міддю, молоддю</i>
Особові форми дієслова <i>лити</i> та похідні від нього дієслова	<i>ллю, лємо, переллеш</i>
Окремі прислівники	<i>зрання, навмання, попідтинню</i>
Прикметник	<i>ляний</i>

Дисиміляція – фонетичне явище, при якому один із двох однакових за способом творення звуків замінюється іншим, артикуляційно близьким.

Розрізняють дисиміляцію *регресивну* (коли розподібноється перший приголосний звук у сполученні двох проривних: проривний + проривний → щілинний + проривний) і *прогресивну* (коли розподібноється другий приголосний звук у сполученні двох щілинних: щілинний + щілинний → щілинний + проривний).

Наслідки дисиміляції приголосних	
Зміна звукосполучення [кт] на [хт]	<i>кѣто – кто – хто</i>
Зміна [чн] (із [чън]) на [шн]	<i>рушник, сердешний, мірошник, соняшник (але місячний, молочний, значний, нічний, історичний, сполучник)</i>
Зміна проривного [т] чи [д] на щілинний свистячий [с] у	<i>плетти – плести, метти – мести, крадти – красти, ведти</i>

дієслівних основах у групах приголосних [тт], [дт]	– <i>вести</i>
Зміна [шш] на [шч], [жш] на [жч] при творенні вищого ступеня прикметників (прислівників)	<i>високий</i> → <i>висиий</i> → <i>вишиий</i> → <i>вишчий</i> (<i>вищий</i>); <i>вузько</i> → <i>вузше</i> → <i>вужше</i> → <i>вужче</i>
Заміна проривного [к] на [х] у звукосполученні [кр]	<i>хрест</i> (<i>крѣсть</i>), <i>христити</i> (<i>крѣстити</i>)
Заміна [р] на [л] або [л] на [р] у звукосполученнях [р...р], [л...л] у словах іншомовного походження (дисиміляція на відстані)	<i>тарілка</i> (нім. <i>тарірка</i>), <i>лицар</i> (нім. <i>рицар</i>), <i>муляр</i> (стсл. <i>мурар</i>), <i>срібло</i> (стсл. <i>срібро</i>)

Спрощення – втрата одного звуку (проривного або сонорного) у групах приголосних, утворених у зв'язку з занепадом слабких редукованих [ъ] та [ь].

Спрощені групи приголосних	
Спрощення, закріплені правописом	<p>[ждн] → [жн]: <i>тиждень</i> – <i>тижня</i></p> <p>[здн] → [зн]: <i>пізно</i> (< <i>поздьно</i>)</p> <p>[слн] → [сн]: <i>масний</i> (< <i>масльний</i>)</p> <p>[скн] → [сн]: <i>тиск</i> – <i>тиснути</i></p> <p>[стц] → [сц]: <i>місце</i> (< <i>містьце</i>)</p> <p>[лнц] → [нц]: <i>сонце</i> (< <i>сълньце</i>)</p> <p>[рдц] → [рц]: <i>серце</i> (< <i>сърдьце</i>)</p> <p>[рнч] → [нч]: <i>гончар</i> (< <i>гърньчарь</i>)</p> <p>[сткл] → [скл]: <i>скло</i> (< <i>стъкло</i>)</p>
Спрощення, які охоплюють в усному мовленні всі випадки, а на письмі в деяких словах не передаються	<p>[стн] → [сн]: <i>чесний, корисний, вісник, але компостний, баластний, контрастний, форпостний, аванпостний; шістнадцять</i></p> <p>[стл] → [сл]: <i>щасливий, слати, але кістлявий, пестливий, хвастливий</i></p>

Спрощення, які відбуваються у вимові, але не закріплюються орфографією	<p>[стс'к] → [с'к]: туристський → [туріс':киї]</p> <p>[нтс'к] → [н'с'к]: студентський → [студén'с'киї]</p> <p>[нтств] → [нств]: агентство → [агéнство]</p>
--	--

Вправа 1. Прочитайте вголос слова, установіть особливості фонемної і звукової реалізації виділених літер, охарактеризуйте наявне фонетичне явище за: а) напрямом впливу; б) повнотою асимілювання; в) місцем уподібнення; г) фіксуванням на письмі.

Зразок. Післяжнивний: сл – /сл'/→[с'←л'] – асиміляція регресивна, часткова, не зафіксована на письмі.

Безодня, обрядовість, відсоток, бджола, розкаятися, відгризши, спрямування, сільський, болітце, дозвілля, автозчеп, грандіозний.

Вправа 2. Прочитайте слова. Виявіть збереження дзвінкості приголосного й оглушення його. Дайте характеристику асиміляції.

Розсудливий, розбудова, розплакатися, розгніваний, розклад.

Безбожний, безкозирка, безпорадний, безнадія, безхвостий.

Без сумніву, без тями, без кісток, без матері, без хитрощів.

Із Києва, з Одеси, з цегли, з середини, з міста.

Зварити, сховатися, зцілити, сповзти, згрупований.

Нігті, досягти, вудка, казка, дужка.

Обходити, підкуп, відплата, міжхмарний, черезплічник.

Вправа 3. Запишіть слова фонетичною транскрипцією під диктовку; виявіть і поясніть випадки реалізації глухих фонем у дзвінких звуках. Охарактеризуйте фонетичне явище.

Екзотика, екзема, вокзал, екзамен, езекуція, рюкзак, екземпляр; боротьбист, каятьба, молотьба, футболіст, футболка, дитбудинок; айсберг, бейсбол, дисбаланс, дисгармонія; Великдень, анекдот, синекдоха, повсякдень; лічба, хоч би, хачбót (невелике вітрильне вантажне судно); бухгалтер, лісгосп, якби.

Вправа 4. Прочитайте, усно поясніть вимову передньоязикових перед пом'якшеними та напівпом'якшеними приголосними. З'ясуйте наявність чи відсутність асиміляції за м'якістю.

Станція, світанок, міцні, радість, кузня, двір, цвіль, хатній, весняний, літній, пружні, пізні, дзвін, гостинці, цвіт, спітнілий, торішній, у казці, кінцівка, інші, будні, селянський, свято.

Вправа 5. Запишіть мовознавчі терміни фонетичною транскрипцією, підкресліть слова, у яких наявна регресивна асиміляція за м'якістю / твердістю. Випишіть звуки, які взаємодіють, і позначте напрямок впливу.

Абсолютні синоніми, голосні звуки, дієприслівник, латинське письмо, неперехідні дієслова, одзвінчення приголосних звуків, мовна діяльність, середній рід, словозміна, свистячі приголосні.

Вправа 6. Виявіть і поясніть випадки уподібнення свистячих до шиплячих, записавши слова фонетичною транскрипцією.

Розчулений, розчесати, розчин; розширення, розшук, розщеплений; розжарений, розжувати, розжеврітись;

Безчинство, без черги; без шва, безщасний; безжальний, без женців, безжурність; без джему.

Зчистити, з чаєм, зчіплювач; зшкрябати, з шилом, зшиток; зжований, з жоржинами, зжати.

Хмельниччина, козаччина; Одещина, піщаний, батьківщина.

Вправа 7. Від поданих дієслів утворіть форми: 1) другої особи однини теперішнього часу; 2) другої особи однини наказового способу. Поясніть асимілятивні зміни при вимові цих слів.

1) сподіватися, дізнаватися, хвилюватися, битися, вчитися, радитися, посміхатися.

2) вибачатися, не мучитися, не морочитися, зважитися, не порізатися.

Вправа 8. Від поданих іменників утворіть форми місцевого (давального) відмінка однини. Поясніть випадки уподібнення шиплячих до свистячих.

Качка, сорочка, глядачка, землячка, булочка, гичка; стежка, ложка, книжка, діжка, доріжка; дошка, котушка, мишка, кішка, грушка, подушка.

Вправа 9. Виявіть фонемні сполучення проривного з свистячим або шиплячим і з'ясуйте звукові реалізації цих фонемосполучень. Поясніть випадки регресивної асиміляції за місцем і способом творення.

Погодиться, сподіваються, вмиваються, вовтузиться, нудяться.

На серветці, копитце, світський, у квітці, п'ятсот.

Відсоток, усядья, заводський, в будці, відсіч.

Сітчатка, багатший, кетчуп, хутчіш, льотчик.

Від джему, відчуття, передчасний, підшипник, відчай.

Вправа 10. Прочитайте речення, укажіть слова, у яких наявні регресивні асимілятивні зміни приголосних. Охарактеризуйте явища.

1. Заспіваю вам не пісню Про стару старовину, Розкажу я вам не казку, А бувальщину одну. Розкажу вам про минуле, Що вже мохом поросло, Що, нащадками забуте, За водою поплило. 2. В сяйві місячним блукають Голубі отари хмар... То пасуться, то лягають, То спускаються у яр. 3. Ти не прийшла в вечірній час... Без тебе день вмирав сьогодні, Без тебе захід смутно гас І сонце сходило в безодні... Ти не прийшла в вечірній час. 4. Поглянь, уся земля тремтить В палких обіймах ночі, Лист квітці рвійно шелестить, Траві струмок воркоче. 5. Душа моя – дно безджерельне й сухе, Де тільки сіріє каміння важке... Тим сірим камінням колись в мої груди Все били без жалю, жалкуючи, люди. 6. О слово рідне! Орле скутий! Чужинцям кинуте на сміх! Співочий грім батьків моїх, Дітьми безпам'ятно забутий (Із творів Олесья).

Вправа 11. Серед поданих слів віднайдіть випадки прогресивного уподібнення приголосних та об'єднайте їх у групи за видами прогресивної асиміляції: 1) за дзвінкістю/глухістю, 2) за м'якістю, 3) за місцем і способом творення.

Злегка, Дніпро, узбіччя, з-під, найсолодші, монгольський, розтратити, переслідувати, рветься, навмання, з хрускотом, на підніжці, схвильований, з колодязя, майбутні, з молоддю, розкрити, відцуратися, простір, безкозирка, розніси, стихло, київські, з темряви, наспівує, на полюванні, сполохані, з жахом, передні, замість, до танцю, розплющити, звірі, бджоляр, старезні, передчасно, зарості, хутчіше, молодці, в лежанці, вглядаєшся, з човна, миттю, не сердься, розчулилась, радіостанція, шелестіти, без шапки, купальські.

Вправа 12. Із поданих речень виберіть і запишіть фонетичною транскрипцією слова, у яких наявна дисиміляція приголосних. Поясніть звукозміни.

1. Тихо море щось воркує, Ледве лащить береги... Хтось милує, хтось цілує... Ніч вартує навкруги. 2. Я все життя горів на огнищі людському, Я все життя неначе був розп'ятий За злочин чийсь на вічному хресті. 3. І кохану він помітив, Уклонився, шапку зняв І найкращу квітку з квітів У обійми дужі взяв. 4. Дивний сон... Якись палати, Лицар в зброї на коні... Ліс такий страшний, таємний... Поле... Море вдалині. 5. Тяжко, боляче без краю, Коли спільник кине бій, А проте безмірно тяжче, Коли зрадить брат же твій. 6. Задивився Володимир, Потонув в своїх думках, І шукають його очі правди в синіх небесах. «Хто – Христос? Чого навчав він? І хотів добра чи зла, І чому христову віру Мудра Ольга прийняла?». 7. Місто теж блищить, шумує. Самоцвіти на жінках, В сріблі, в золоті бояри І в бобрових кожухах (Із творів Олеся).

Вправа 13. Від поданих слів утворіть прикметники. Вкажіть, які групи приголосних спростилися. Відзначте випадки відсутності дієрези у словах.

Пристрасть, тиждень, кореспондент, захист, проїзд, перехрестя, студент, щастя, компост, честь, роз'їзд.

Тестові завдання до теми

1. Укажіть рядок, у якому подано правильне визначення асиміляції.

- А) уникнення звуку для зручності вимови групи приголосних
- Б) уподібнення однотипних звуків у процесі мовлення
- В) розподібнення однотипних звуків у процесі мовлення

2. Зазначте рядок, у якому в усіх словах наявне уподібнення приголосних.

- А) повсякденний, розмірзся, піднігтьовий, створити
- Б) безшлюбний, порадься, народитися, прудкий
- В) розчепурився, переможці, бабка, зчистити

3. У якому рядку в усіх словах відбувається регресивна асиміляція за м'якістю.

- А) витвір, двірник, підбірка, твій
- Б) днювати, гусяр, злісний, провінція
- В) інші, дрімати, горицвіт, святкувати

4. У якому рядку у всіх словах відбувається регресивна асиміляція за дзвінкістю і глухістю?

- А) трава, безхатько, граб, вогко
- Б) лічба, безголосий, дьогтю, розпис
- В) з-попід, легковик, списати, футболка

5. Зазначте рядок із наслідками повної контактної регресивної асиміляції в усіх словах.

- А) матч, братський, відлізши, навчаться
- Б) беззубий, з салом, коротший, суддя
- В) спиться, стаття, з сіллю, рознісся

6. Визначте різновиди асиміляції приголосних, які існують у мовленні

А) прогресивна та регресивна, повна і часткова, контактна і дистантна, закріплена і не закріплена на письмі

Б) прогресивна та регресивна, повна і часткова, контактна і дистантна

В) прогресивна та регресивна, контактна і дистантна, закріплена і не закріплена на письмі

7. З'ясуйте, у якому рядку в усіх словах відсутнє уподібнення приголосних

А) добродушність, перемогти, під Києвом, сколихнути

Б) стрічка, джунглі, обмежся, розмитий

В) рушничок, сережка, вишеньці, дорожчий

8. Установіть відповідність між словом і різновидом регресивної асиміляції приголосних.

А) задньоязиковий

1) за голосом

Б) заводський

2) за м'якістю

В) безплідний

3) за способом творення

Г) підсадибний

4) за способом творення та за м'якістю

9. Зазначте рядок, де в усіх словах наявна часткова регресивна асиміляція.

А) вітчизна, зшити, в'ється, безжурний

Б) боротьба, лазня, дорадчий, безслідний

В) безодня, уквітчані, різняться, болітце

10. Віднайдіть слово, у якому наявна асиміляція на відстані (дистантна).

А) маслянистий

Б) лицарський

В) залізний

Г) безтактний

11. У якому рядку в усіх словах відбувається графічна (закріплена на письмі) регресивна асиміляція.

А) стиснути, сформувавши, легко, ліщина

Б) схопитися, щастя, Черкащина, скотити

В) бджола, скинути, узлісся, схибити

12. Наслідком якого явища є зміна [чн] на [шн] у словах *сердешний, мірошник, рушниця, соняшник*?

- А) редукції
- Б) асиміляції
- В) дисиміляції

13. У якому рядку в усіх словах відбувається дисиміляція?

- А) плести, серце, хто, вищий
- Б) срібло, рушник, вужчий, хрест
- В) нижчий, невістці, христити, лимар

14. Зазначте, яке явище наявне у словах *кожний, пізній, тижневий, борозна*.

- А) дисиміляція
- Б) асиміляція
- В) спрощення

15. Укажіть рядок, у якому в усіх словах в орудному відмінку наявне подовження приголосних.

- А) розкіш, далеч, віддаль, молодь, ніч
- Б) січ, молодість, подорож, паморозь, мідь
- В) сіль, туш, любов, матір, гуаш

16. З'ясуйте, яке фонетичне явище наявне у словах *польський, український, полтавський*.

- А) регресивна дисиміляція
- Б) регресивна асиміляція
- В) прогресивна асиміляція

17. Визначте, які фонетичні явища наявні у словах *кращий, вищий, вужчий*.

- А) асиміляція і спрощення
- Б) дисиміляція і чергування
- В) асиміляція і дисиміляція

18. У якому рядку в усіх словах відбувається спрощення в групах приголосних у вимові і на письмі?

- А) тиждень, серце, чесний, невістка
- Б) пізно, тиснути, сонце, серце
- В) шістнадцять, кістлявий, бризнути, честь

19. Наслідком якого явища є подовження приголосних між голосними в іменниках середнього роду II відміни?

- А) прогресивної асиміляції
- Б) регресивної асиміляції
- В) дисиміляції

20. Установіть відповідність між словом і різновидом фонетичного явища в системі приголосних.

А) рішення	1) регресивна асиміляція
Б) післядія	2) прогресивна асиміляція
В) вартісний	3) дисиміляція
Г) найдужчий	4) спрощення

Запитання і завдання для самоперевірки

1. Які типи регресивної асиміляції за характером артикуляційних змін приголосних Вам відомі?
2. Наведіть приклади оглушення дзвінких та одзвінчення глухих приголосних унаслідок регресивної асиміляції.
3. Які тверді приголосні найбільш схильні до асимілятивного пом'якшення?
4. Охарактеризуйте основні наслідки регресивної асиміляції приголосних за місцем і способом творення в українській мові.
5. Яка асиміляція є прогресивною? Охарактеризуйте основні наслідки дії прогресивної асиміляції у сучасній українській мові.
6. Поясніть відмінність між регресивною і прогресивною дисиміляцією приголосних. Охарактеризуйте наслідки дисимілятивних змін у сучасній українській мові.
7. Чим зумовлене спрощення груп приголосних? Які групи приголосних найчастіше спрощуються?

Склад і наголос

1. Поняття про склад. Типи складів.
2. Основні правила українського складоподілу.

3. Відмінність між фонетичним, морфологічним і орфографічним поділами слів.
4. Особливості словесного наголосу в українській мові, його функції і різновиди.

Література

Бондар О. І. СУМ, с. 45–51, 54–56, 60–62.

Головащук С. І. СВН.

Головащук С. І. СН.

Жовтобрюх М. А. КСУЛМ, с. 149–153.

Карпенко Ю. О. ФФ СУЛМ, с. 116–120, 122–141.

СУЛМ / А. П. Грищенко, с. 71–80.

СУЛМ / М. Я. Плющ, с. 18–23.

Тоцька Н. І. СУЛМ: ФОГО, с. 132–141.

УМ. Енциклопедія, с. 210–211, 355–356, 552–553, 559.

Шкуратяна Н. Г. СУЛМ, с. 20–21, 49–51.

Склад – це мінімальна мовленнєва одиниця, яку виділяють при членуванні мовного потоку.

Визначення складу за різними науковими теоріями	
<i>Теорія</i>	<i>Визначення</i>
Експіраторна (фізіологічна)	склад – це звук або сполучення кількох звуків, які вимовляються одним поштовхом видихуваного повітря
М'язового напруження	склад – це частина мовного потоку, утворена поєднанням звуків із зростаючим і спадним м'язовим напруженням при їх артикуляції
Сонорності (акустична)	склад – це частина мовного потоку, яка складається з одного або кількох звуків і відділяється від іншої частини зміною наростання і спаду звучності

Типи складів

<i>За характером початкового звуку</i>		
Прикриті – розпочинаються приголосним: у слові <i>мо-зок</i> обидва склади розпочинаються приголосними [м] і [з], тому їх називають прикритими	Неприкриті – розпочинаються голосним: у слові <i>о-вес</i> перший склад розпочинається голосним [о], тому він неприкритий	
<i>За характером кінцевого звуку</i>		
Відкриті – закінчуються голосним: у слові <i>мо-лодь</i> перший склад закінчується голосним [о], тому він відкритий	Закриті – закінчуються приголосним: у слові <i>пор-тфель</i> обидва склади закінчуються приголосними [р], [л'], тому вони закриті	Напівзакриті – закінчуються нескладотворчим: у слові <i>вій-на</i> перший склад закінчується нескладотворчим [ї], тому він напівзакритий
<i>За ознакою наголошеності / ненаголошеності</i>		
Наголошені – мають найбільшу силу звучання: у слові <i>мо-р^о-ка</i> другий склад наголошений	Ненаголошені – сила звучання порівняно з наголошеним складом менша: у слові <i>нав-ч^а-ння</i> перший і третій склади ненаголошені	

Складоподіл – реальна чи потенційна межа між складами. Український складоподіл підпорядкований певним правилам.

Основні правила поділу слів на склади	
Приголосний, який стоїть між голосними, завжди належить до наступного складу	<i>дру-ку-ва-ти, ме-тал, не-би-ли-ця</i>
До наступного складу належать приголосні <i>ск, ст, сп, жд, зд, шч</i> , які становлять стійке звукосполучення	<i>ма-ска, мі-сток, на-спів, не-жда-ний, не-зда-ра, на-ща-док</i>
До наступного складу належить сполучення двох однакових шумних (обидва глухі або дзвінкі)	<i>лі-фтер, кри-хкий, ло-бзик</i>

До різних складів належать два шумні приголосні, якщо перший з них дзвінкий, а другий глухий	<i>змаз-ка, згад-ка, до-рож-чий</i>
Нескладотворчі [ў] та [ї] завжди належать до попереднього складу	<i>крив-да, май-дан</i>
До різних складів належать сусідні сонорні звуки	<i>зер-но, мо-диль-ний</i>
Якщо перший приголосний сонорний у сполученні двох приголосних, то він належить до попереднього складу	<i>кур-си, лам-па, ін-жир</i>
Другий сонорний разом із попереднім шумним приголосним належить до наступного складу	<i>кля-тва, ко-смос, зна-чний</i>
Подвоєні та подовжені приголосні завжди належать до наступного складу	<i>ко-ло-сся, ми-ттю, де-нний</i>
У словах із трьома приголосними перший сонорний завжди належить до попереднього складу, решта звуків – до наступного	<i>кон-грес, кор-чма, ман-дри</i>
Якщо у сполученні трьох приголосних третій звук сонорний, а два попередні – шумні, то всі звуки належать до наступного складу	<i>за-здрість, зу-стріч, муштра</i>
У словах із чотирма приголосними до попереднього складу належить перший сонорний чи шумний дзвінкий, а до наступного – усі інші приголосні	<i>чер-ствий, над-складний</i>

Потрібно розрізняти поділ слів на склади, на морфеми і перенос слів з рядка в рядок. Ці явища в українській мові регулюються відповідно правилами складоподілу, морфології, орфографії.

Складоподіл	Морфемне членування	Перенос з рядка в рядок
<i>бу-кет</i>	<i>букет</i>	<i>бу-кет</i>

<i>нав-ча-ння</i>	<i>на-вч-анн-я</i>	<i>на-вчання</i> <i>навча-ння</i> <i>навчан-ня</i>
<i>до-ве-зу</i>	<i>до-вез-у</i>	<i>до-везу</i> <i>дове-зу</i>

Наголос є суперсегментною (просодичною) одиницею мови, яку виділяють у межах повнозначного слова (словесний наголос), синтагми (синтагматичний наголос) або фрази (фразовий наголос).

Словесний наголос – це виділення в слові складу за допомогою артикуляційних засобів, властивих певній мові.

Ознаки українського словесного наголосу	
Динамічність	основним артикуляційним засобом виділення складу у слові є посилення м'язової напруги
Різномісність (вільність)	не закріплений за певним складом у словах
Рухомість	здатний змінювати місце у слові у зв'язку зі зміною його граматичної форми

Словесний наголос виконує у мові певні функції.

Функції словесного наголосу	
Конститутивна	служить для фонетичного об'єднання слова
Ідентифікаційна	виявляє здатність відрізнити слова від звукових комбінацій, які не є словами
Диференційна	є засобом розмежування лексичних значень слів, які мають однаковий фонемний склад, та граматичних форм одного слова

У словах української мови наявні різні види наголосу.

Різновиди словесного наголосу	
Основний	в однокореневих словах: <i>мо́ре, пісо́к, водо́</i>
Побічний	у складних і складноскорочених словах:

	<p>òвочесхóвище, звìрофéрма, а також в окремих простих багатоскладових словах, якщо основний наголос припадає через два склади і більше від місця можливого побічного: <i>пèредпосівний, пìсляжовтнéвий, пèребудувáти</i>)</p>
Подвійний	<p>характерний для окремих слів: <i>зимóвий, зáвжди, закíнчív</i></p>

Вправа 1. Поясніть принцип складоподілу в поданих словах.

1. Гір-ка, лю-блю, во-ско-вий, зем-ля-чка, слу-жба, май-но.
2. Му-дрий, ті-сто, о-бжа-ри-ти, вій-сько-вий, рід-ко, кін-ський.
3. Во-гкий, сіль-ський, Ві-тчи-зна, а-нар-хі-я, жов-тий, віль-ний.
4. Ві-дда-ний, пор-трет, о-стрів, редь-ка, спів-чу-ття, від-бу-ва-є-ться.

Вправа 2. Подані слова запишіть фонетичною транскрипцією і поділіть на склади. У виділених словах охарактеризуйте склади за характером початкового і кінцевого звуків та за ознакою наголошеності/ненаголошеності.

Абихто, айкання, пускати, анкета, **Євген**, хочеться, мальви, **Андрій**, їдкий, дудка, розширення, піджачок, добріти, жердка, ластівка, **батальйон**, спецодяг, дріжджі, заквітчати, футбол, армія, важко, шипшина.

Вправа 3. Поділіть слова на склади, використавши індекси гучності (4 – голосний звук, 3 – сонорний, 2 – шумний дзвінкий, 1 – шумний глухий).

1) духмяний, плитчастий, жертва, розчин, пластичний, ніздрі, легкий, звістка, абхазький, кожний.

2) жасмин, кішка, роз'яснення, кобзар, абсурд, розтопити, алмаз, під'їзд, дзенькіт, абстракт.

Вправа 4. Заповніть таблицю, показавши в поданих словах фонетичний складоподіл, морфемне членування та можливий перенос із рядка в рядок.

Фонетичний складоподіл	Морфемне членування	Перенос слова
[маї/стру/ва́/ти]	майстр/ува/ти	май/струвати майстру/вати майструва/ти

1) жартик, завтра, змалечку, земляця, молотьба, товстий, дядько, коштовний.

2) плюскання, бджілка, дзвоник, шепотіти, дівонька, стомлений, швидко, підвіконня.

Вправа 5. Подані тексти переписіть фонематичною транскрипцією і розбийте на склади. Зверніть увагу на особливості складоподілу на межі службових слів із повнозначними.

1. «Чи з добром, чи з злом приходиш Ти у наш гостинний двір?» – Так, вітаючи Олега, Запитав Аскольд і Дір. І Олег похмуро, грізно На питання відповів: «Я прийшов з могучим військом, Я вам Ігоря привів». 2. І замислилась красуня... Згадка в серце їй вп'ялась... Нагло шелест... Обернулась: Перед нею – Ігор-князь. На йому убрання просте, Без оздоби, без відзнак, Лук з залізними кінцями, Збоку страли, сагайдак. 3. Не беріть із зеленого луку верби Ні на жовті піски, ні на скелі, Бо зів'яне вона від жаги і журби По зеленому луку в пустелі... 4. Хіба не чуєте, про що вітри шепочуть, І як з зітханнями зливається їх сміх... Хіба не чуєте, як голуби туркочуть, Як краплі котяться і падають із стріх (Із творів Олеся).

Вправа 5. Користуючись словником наголосів, прочитайте вголос слова, правильно наголошуючи їх. Зробіть висновок про природу українського словесного наголосу.

Арахіс, абетковий, бюлетень, вжалити, дурисвіт, засуха, звабливий, козячий, колія, кровоточити, кроїти, курінь, либонь,

локшина, миршавий, недоумок, ненавидіти, опоясати, отаман, пазур, перекис, пільговий, пуловер, росяний, русло, свердло, світоглядний, середина, соняшниковий, страсний, судно, течія, тиснява, фольга, хутро, цвяховий, центнер, циган, шолом, шофер.

Вправа 7. З поданими слова складіть речення і встановіть, яку роль відіграє наголос у словах кожної пари. Користуйтеся словником.

Му́зика – музі́ка, ві́кликати – ви́клика́ти, об’є́днання – об’єдна́ння, ону́ча – онуча́, лі́пка – липка́, ша́баш – шаба́щ, ка́зки – казкі́, тетéря – тетеря́, торо́чити – торо́чи́ти, тра́вник – травні́к

Вправа 8. Згрупуйте подані слова, розрізняючи побічний наголос у префіксах простих слів і в складних словах.

Авіаквиток, міжконтинентальний, автотуризм, агропромоб’єднання, англоканадець, антидемократичний, багатоденний, нехристиянин, білокачанний, віровідступник, понаддніпровський, вуглерудовоз, екстралінгвістика, дев’ятимісячний, богослужіння, безприйменниковий, бурякокомбайн, високоякісний, супермаркет, післяполудневий, чотириязысний, внутрішньодержавний, передекзаменаційний.

Вправа 9. Подані слова прочитайте вголос, по-різному наголошуючи їх, зробіть висновок про частотність уживання акцентологічних варіантів слів.

Апостроф, вахтер, вбрання, вивірка, володар, газопровід, гілля, господарка, газда, деревце, дітвора, довідник, договір, доповідач, жало, загадка, затишок, захисник, звичай, кладовище, кожушок, коледж, користь, крилечко, маляр, мандрівник, сміття, фарфор, закінчити, пестити, підкрасити, потолочити, розповісти, штурхнути, беззахисний, вітчизняний, глотковий, допоміжний, зимовий, лицарський, незаміжня, первісний, повітряний, ялинковий, бажаний, зім’ятий, погнутий, держачи, в цілому, завжди, задарма, навскіс, надвоє, нашвидкуруч, попідруки, спідлоба, також, мабуть, посеред.

Вправа 10. Від поданих інфінітивів утворіть іменники, поставте наголос і зробіть висновок про закономірність їх наголошення.

Писати, читати, редагувати, переконати, запитати, навчати, кохати, видати, повстати, сподіватися; звати, знати, спати, жити, лити, бути, брити, злити, мити, дути, вити.

Вправа 11. Прочитайте подані дієслова, правильно наголошуючи їх; утворіть від них форми першої та другої особи однини і множини. В усіх формах поставте наголос, зробіть висновок про особливості наголошування.

Іти, нести, вести, плести, брести, мести, везти.

Вправа 12. У поданих словах позначте наголос. Встановіть, які закономірності наголошення слів кожної з груп.

Бідняк, моряк, дивак, земляк.

Вершина, долина, хлопчина, хустина.

Вказівки, ластівки, писанки, берізки.

Каченя, левеня, кошеня, цуценя.

Рукопис, літопис, життєпис, чорнозем.

Вузкий, новий, черствий, страшний.

Веселіший, добріший, розумніший, цікавіший.

Одинадцять, дванадцять, чотирнадцять, шістнадцять.

П'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят.

Пишу, сиджу, роблю, люблю.

Буду, будеш, будемо, будете.

Вправа 13. Подані слова російської мови перекладіть українською. Порівняйте наголоси у російсько-українських відповідниках.

Беседа, бровь, верба, крапива, горшок, грабли, доска, дрова, дыхание, живопись, кишка, колесо, комната, конопля, конница, корабль, коромысло, ольха, олень, судно, обстрел, русло, спина, фартук; балованный, бледный, близкий, босой, вареный, горький,

гречневый, гусиный, звонкий, каменный, легкий, мягкий, новый, плетеный, постный, твердый, толстый, черствый.

Тестові завдання до теми

1. Віднайдіть рядок, у якому всі склади відкриті.

- А) [ве^иси^еліти^ес'а], [пе^ире^икладати], [коле^иско́ва], [п'ід'н'іс':а]
- Б) [п'ідоб'ідати], [доро́га], [подаруно́чок], [бага́ц:тво]
- В) [торгува́ти^ес'а], [пе^ире^имо́га], [пе^ире^икотипо́ле], [адре́са]

2. Оберіть рядок, у якому всі склади закриті.

- А) [гру́дка], [буржа́н], [се^истра́], [ко́жний], [т'іч:и^ен]
- Б) [бамбу́к], [портфе́л'], [в'ірши^ек], [д^же́мпе^ир], [зе^имл'а́к]
- В) [чудну́ї], [мандр'і́йка], [дру́жн'і́ї], [м'ін'істр], [ме^идв'а́нії]

3. Укажіть слово, яке містить два напівзакритих склади.

- А) абетковий
- Б) вродливий
- В) виховний
- Г) відірваний

4. Зазначте рядок, у якому в поданих словах усі склади прикриті.

- А) золото, ірис, епоха, Ярик
- Б) оазис, візерунок, юрист, коліска
- В) персик, ярмарок, їжачок, вітання

5. Позначте рядок, у якому в словах перший склад неприкритий, а всі інші – прикриті.

- А) індик, озеро, едельвейс, айстри
- Б) океан, урожайний, юність, кобза
- В) абрикос, ярмарок, їжачок, вітання

6. Оберіть рядок, у якому подано правильну характеристику першого складу у слові заздрісний.

- А) неприкритий, відкритий, наголошений
- Б) прикритий, закритий, ненаголошений
- В) прикритий, відкритий, наголошений
- Г) неприкритий, напівзакритий, наголошений

7. Який звук у межах складу є найменш звучним?

- А) шумний глухий
- Б) шумний дзвінкий
- В) сонорний
- Г) голосний

8. Віднайдіть слово за характеристикою його першого складу: неприкритий, закритий, ненаголошений.

- А) завдаток
- Б) оздоблення
- В) обчислення
- Г) узлісся

9. Укажіть, який звук є вершиною складу.

- А) дзвінкий
- Б) глухий
- В) голосний
- Г) сонорний

10. У якому слові допущено помилку при фонетичному складоподілі?

- А) [ар-м'її-с'киї]
- Б) [р'із-ні-ц'а]
- В) [до-зв'ї-л':а]

11. Зазначте, який варіант переносу слова з рядка в рядок неправильний.

- А) по-дружка
- Б) под-ружка
- В) подру-жка
- Г) подруж-ка

12. З'ясуйте, чи розриваються довгі звуки у словах *навчання, стаття, гуашню, зрання* при фонетичному складоподілі.

- А) розриваються
- Б) не розриваються
- В) варіативно

13. Визначте різновид наголосу у словах *звічай – звичай, каліновий – калінóвий*.

- А) основний

Б) подвійний

В) побічний

14. Зазначте, яка ознака НЕ характерна для українського словесного наголосу.

А) мелодійність

Б) вільність

В) рухомість

15. З'ясуйте, яку функцію виконує наголос у словах *за́раз* – *за́раз*, *те́пло* – *теплó*.

А) конститутивну

Б) ідентифікаційну

В) диференційну

16. Віднайдіть рядок, у якому в усіх словах наголошений другий склад.

А) живопис, визвольний, вітчим, вимога, дрова

Б) навпіл, ухвала, солодко, шофер, урочистий

В) кишень, гуляш, вузький, визнання, шовковий

17. Позначте рядок, у якому в усіх словах наголошена флексія.

А) легкий, близький, несемо, ложки, звання

Б) мілкий, копійки, навчання, кажу, везла

В) пісний, пізнання, учительки, можу, однина

18. Укажіть рядок, у якому в усіх словах наголошений третій склад.

А) листопад, кропива, запитання, картоплина, сибіряк

Б) множина, кілометр, решето, соломина, режисер

В) помічниця, урочистий, течія, Полтавщина, фантазер

19. Визначте, у якому рядку в усіх словах можливе варіативне наголошення.

А) також, гаряче, дефіс, договір, миски

Б) апостроф, усмішка, доповідач, договір, завжди

В) закінчив, простий, ластівки, шофер, черговий

20. Установіть відповідність між словом та місцем його наголосу.

А) залегкий	1) 1-ий склад
Б) загнаний	2) 2-ий склад
В) загин	3) 3-ій склад

Запитання і завдання для самоперевірки

1. До сегментних чи суперсегментних фонетичних одиниць належить склад? Чому?
2. Дайте визначення складу за різними науковими теоріями. Які з цих визначень є найбільш прийнятними для шкільної практики?
3. Охарактеризуйте і наведіть приклади різних типів складів.
4. Сформулюйте основні правила поділу слів на склади. Наведіть приклади.
5. Поясніть, у чому полягає відмінність між фонетичним і орфографічним складоподілом. Сформулюйте основні правила переносу слів з рядка в рядок.
6. Які специфічні ознаки українського наголосу? Назвіть типи і функції словесного наголосу.

Орфоепія української мови

1. Орфоепічні норми літературної мови та їх суспільне значення.
2. Норми вимови звуків і звукосполучень в українській літературній мові.
3. Орфоепія слів іншомовного походження та аббревіатур.
4. Засоби милозвучності української мови.

Література

Бондар О. І. СУМ, с. 111–135.

Жовтобрюх М. А. КСУЛМ, с. 153–162.

СУЛМ / А. П. Грищенко, с. 81–85.

СУЛМ / М. Я. Плющ, с. 84–101.

Тоцька Н. І. СУЛМ: ФОГО, с. 142–153.

ОС, с. 9–15.

УМ. Енциклопедія, с. 411–412.

Орфоепічні норми – це система правил вимови звуків, звукосполучень у мовленнєвому потоці, наголошування слів, а також інтонування.

Дотримання літературних норм вимови є загальнообов'язковим для всіх членів суспільства, оскільки нормативність вимови забезпечує адекватність сприйняття висловленого, полегшує процес спілкування, дає змогу мовцям зосередитися на змісті висловлювання, без відволікання на незвичне, ненормативне звучання.

Різновиди орфоепічних норм				
Вимова голосних	Вимова приголосних	Вимова звукосполучень	Вимова слів іншомовного походження	Вимова аббревіатур

Норми вимови голосних звуків

Правило вимови	Приклади
Усі наголошені голосні звуки вимовляються чітко	[клен], [винт], [горб], [куб]
Виняток: початковий наголошений [i] вимовляється з наближенням до [и] чи навіть замінюється на [и] з наближенням до [i]	[i'нод'i], [i'ншиї], [i'н'її]
Ненаголошені голосні [а], [у], [і] зберігають чіткість	[каліна], [чума́к], [л'і́л'ї́ї]
Ненаголошений голосний [е] вимовляється як: [и ^е] перед складом з наголошеними [і], [у], [и]; [е ^и] перед складом з іншими голосними, особливо з [е]; [е ^і] або [и ^і] між м'якими приголосними	[ни ^е с'імо], [ви ^е зú], [ни ^е сú]; [че ^и ка́ти], [ме ^и не́], [ве ^и сло́]; [окра́је ^і ц'], [ін'д'ї ^і ц']
Виняток. Ненаголошений [е]	

<p>вимовляється без значного нахилу до [и] перед наголошеними [і], [у], [и]:</p> <ul style="list-style-type: none"> • у префіксах без-, пре-; • у заперечній частці-префіксі не-; • перед [р] у межах складу; • після голосного в словах іншомовного походження; • коли є сполучним голосним у складних словах 	<p><i>[бе^узвіх'ід'], [пре^умудриї]; [не^уд'їсний]; [не^урліна]; [пое^утічний]; [воле^ул'убний]</i></p>
<p>Виняток. Ненаголошений голосний [е] не втрачає своєї якості:</p> <ul style="list-style-type: none"> • на початку слова; • коли є закінченням слова; • у закінченнях іменників; • коли виконує роль сполучного голосного у складному слові, перший компонент якого має побічний наголос 	<p><i>[еква́тор], [епо́ха]; [мо́ре], [га́рне]; [се́рцем], [до́лейу]; [бо́лезаспо́к'їли́виї]</i></p>
<p>Ненаголошений [и] вимовляється як: [e^и] перед складом з наголошеними [а́], [é], [о́]; [и^е] перед складом з іншими голосними, особливо з [і], [и]</p>	<p><i>[не^иса́ти], [не^исе́мна], [не^ис'мо́]; [ни^иш'імо], [ни^иші́]</i></p>
<p>Виняток. Ненаголошений звук [и] вимовляється виразно:</p> <ul style="list-style-type: none"> • у ненаголошеному кінцевому відкритому складі; • у закритому складі відмінкових і особових закінчень; • у відкритому складі інфінітивного суфікса -ти: • перед [ї] в кінці слова; • у закінченні -и форми 2-ї особи однини наказового способу дієслів I дієвідміни 	<p><i>[свобо́ди], [пол'а́ми]; [до́брих], [но́сиш]; [че^ика́ти], [рубáти]; [жва́виї], [до́бриї]; [ві́йди], [ві́три]</i></p>

Ненаголошений звук [o] наближається до [y] перед складом із наголошеними [y], [i] в основі слова	<i>[ко'жу́х], [бо'л'у́чий], [ко'пійка]</i>
Виняток. Не виявляє нахилу до [y] звук [o]: <ul style="list-style-type: none"> • коли є сполучним голосним у складних словах; • у словах іншомовного походження; • у префіксах до-, о-, об-, про-, розбагатьох слів; • у суфіксах 	<i>[òдноку́рсни^ек]; [борд'у́р], [монту́ју]; [добу́ти], [оду́жати], розду́мати]; [рвону́ти], [трусону́ти]</i>

Норми вимови дзвінких і глухих приголосних

Правило вимови	Приклади
Дзвінкі приголосні в кінці слова не оглушуються	<i>[горб], [с'н'іг], [наро́д], [сто́рож]</i>
Дзвінкі приголосні перед глухими (у середині слова) не оглушуються	<i>[гу́бка], [ка́зка], [н'і́жка]</i>
Виняток. Приголосний [г] втрачає дзвінкість і вимовляється як глухий [х] в окремих словах	<i>[н'і́хт'і], [к'і́хт'і], [ле́хко], [д'о́хт'у], [во́хко] та похідних</i>
Глухі приголосні перед дзвінками в середині слова вимовляються дзвінко	<i>[бород'ба́], [ане^uго́дот], [про́з'ба]</i>
Глухі приголосні перед сонорними [м], [р], [л], [н], [в], [з] не переходять у дзвінкі	<i>[сп'і́бло], [хма́ра]</i>
Звук [г] вимовляється як дзвінкий фрикативний гортанний в українських та іншомовних словах	<i>[гаї], [гора́], [гу́си], [ге^uне^uра́л]</i>
Звук [г] вимовляється як проривний задньоязиковий у небагатьох давно запозичених і зукраїнізованих словах, а	<i>[джи^eту́н], [а́грус], [газда́], [ге^uлготáти]</i>

також у деяких українських	
Прийменник з і префікс з- перед глухими приголосними вимовляються як [с]	[с фóрмоју], [сховати]
У префіксах роз- , без- і прийменнику без перед глухим приголосним поширена паралельна вимова – [з] і [с]. Перехід [з] у [с] відбувається при швидкому темпі мовлення	[розне ^у та́ти] і [росне ^у та́ти], [бе ^у зхво́стиї] і [бе ^у схво́стиї], [бе ^у з те́бе ^у] і [бе ^у с те́бе ^у]
Африкати [дз], [дз'], [дж] вимовляються як один звук	[кукуру́д`за], [д`з`об], [д`жинс]

Норми вимови твердих і м'яких приголосних

Правило вимови	Приклади
Губні приголосні [б], [п], [в], [м], [ф] у кінці слова та перед голосними [а], [о], [у], [е], [и] завжди тверді	[зуб], [стен], [с'ім], [верф], [бу́р'а], [на́ле ^у ц'], [ві́р'ії], [мо́ре]
Губні приголосні вимовляються як напівпом'якшені перед [і], [а]. У словах іншомовного походження напівпом'якшені губні вживаються перед голосними [а], [у] (я, ю)	[б'ік], [м'іра], [ф'іл'м]; [ц'в'ах], [с'в'áто]; [б'аз'], [н'урé], [м'у́зи ^е кл]
Шиплячі приголосні тверді, але вони вимовляються напівпом'якшено перед [і]. Подовжені шиплячі у корені слова є також напівпом'якшеними	[кру́ча], [р'іж]; [гру́ш'і], [бд`ж'ілка]; [ту́ш':у], [зб'іж':а]
Приголосні [к], [х], [г], [ґ] у більшості випадків тверді. Напівпом'якшено вони вимовляються тільки перед [і]. У словах іншомовного походження [к], [г] набувають напівпом'якшення перед [а], [у] (я, ю)	[кіт], [тіхії], [газéта], [та́нок]; [к'іт], [х'ід], [г'іс'т ^у '], [д`жи ^е т'іт]; [к'áхта], [г'ау́р], [к'увéт], [г'уїс]
Звук [р] у кінці слова і складу	[л'ікаp], [косáрка],

вимовляється твердо. На початку складу перед голосними [а], [о], [у], [і] (я, бо, ю, і) він пом'якшується	<i>але [г'ор'киї]; [косар'а], [тр'ох], [р'угз'ак], [р'ік]</i>
Звук [ц] у кінці слова, перед [а], [у], [і], [о] (я, ю, і, бо) вимовляється м'яко. У словах іншомовного походження та деяких вигуках вживається твердий кінцевий [ц]	<i>[хл'опе^у'ц'], [си^е'ніц'а], [ц'урко^у'т'іти], [ц'іна], [ц'ог'ол'іток]; [пл'ац], [бац]</i>
У прикметникових суфіксах -зьк-, -цьк-, -ськ- завжди вимовляються м'які [з'], [ц'], [с']	<i>[франц'уз'киї], [дон'ец'киї], [п'ол'с'киї]</i>
Приголосні [д], [т], [з], [с], [ц], [л], [н], [дз] перед [і] є м'якими	<i>[д'ід], [т'іло], [з'ірка], [с'іно], [ц'ін], [л'ін'], [н'імії], [дз'ін']</i>
М'які [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [н'], [л'] вживаються перед м'якими. Зубні приголосні [з], [дз], [с], [ц] пом'якшуються перед напівпом'якшеними губними	<i>[д'н'і], [іст'от'н'і], [н'із'н'ії], [н'іс'н'а], [м'іц'н'іс'т^у'], [к'ін'с'киї], [г'ал'ц'і]; [з'в'іт], [дз'в'а'кати], [с'в'іт], [ц'в'ах],</i>
Звуки [д], [з] у префіксах перед м'якими і напівпом'якшеними приголосними не пом'якшуються, але звук [д] перед м'яким кореневим [д'] пом'якшується	<i>[н'ідн'іл':а], [бе^узд'іл':а], але [в'ід':іл], [в'ід':ачи^ети]</i>
Передньоязиковий приголосний [л] вимовляється твердо у кінці слова, перед голосними [а], [о], [у], [и], [е]. М'який приголосний [л'] вимовляється перед [і], перед голосними [а], [о], [у] (я, бо, ю) та в кінці слова чи складу	<i>[в'іл], [клас], [лун'а], [лев], але [л':е], [л':ец':а]; [л'ігво], [л'ашч], [л'ох], [л'убл'у] [с'іл'], [г'ал'ка]</i>

Норми вимови груп приголосних

Правило вимови	Приклади
Шиплячі приголосні перед свистячими змінюються на свистячі	[di ^ɛ vúje ⁱ s':a] (дивуєшся), [zváz's'a] (зважся)
<p>1. Свистячі приголосні перед шиплячими вимовляються як шиплячі:</p> <ul style="list-style-type: none"> • у середині слова; • на початку слова; • у префіксах роз-, без- 	<p>[paráшчи^ɛn] (Парасчин), [шчі^ɛсти^ɛти] (зчистити), [розж:увáти] (розжувати), [бе^ʉш:вá] і [бе^ʉжшвá] (без шва)</p>
Передньоязиковий приголосний [д] перед свистячими змінюється на свистячий африкат [дз]	[v'íd ^ˆ zступ] (відступ), [v'íd ^ˆ zзнака] (відзнака)
Передньоязиковий приголосний [д] перед шиплячими вимовляється як шиплячий африкат [дж]	[n'íd ^ˆ жжи ^ɛ віти] (підживити), [v'íd ^ˆ жчі ^ɛ сти ^ɛ ти] (відчистити)
Приголосний [т] перед [с], [ц], [ч], [ш] вимовляється відповідно як [ц], [ц:], [ч:], [чш]. Приголосний [т'] перед [с'] вимовляється як [ц':]:	[bráцтво], [корі ^ɛ ц:e], [kv'íч:áти], [корóчшати] [с'м'íjéц':a]
Приголосний [т] набуває призвуку [ц'] під впливом попереднього свистячого [с']	[не ^ʉ залéжн'іс'т ^ʉ '], [ráд'іс'т ^ʉ '], [v'íс'т ^ʉ í], [с'т ^ʉ íна]
У групах приголосних під час вимови відбувається спрощення	[agénство] (агентство), [студén'с'киї] (студентський),

	<i>[ш'іс:ót]</i> (шістсот), <i>[упојíz'ц'і]</i> (у поїздці), <i>[ни^ев'іс'ц'і]</i> (невістці)
--	--

Норми вимови слів іншомовного походження

Правило вимови	Приклади
Звуки [и], [е] вимовляються відповідно до їх позначення на письмі	<i>[ди^ена́м'іка]</i> , <i>[ки^епа́ріс]</i> ; <i>[л'ібе^ура́л]</i> , <i>[ме^уда́л']</i>
Голосний [е] на початку слова та після голосного вимовляється без наближення до [и]	<i>[еле́ктри^ека]</i> , <i>[поети́чний]</i>
Ненаголошений [о] не наближається до [у]	<i>[кому́на]</i> , <i>[конту́з'іја]</i>
Звук [і] у середині слова після іншого голосного йотується. Виняток: [і] не йотується на початку кореня після голосного, який належить до префікса або є сполучним звуком у складному слові	<i>[моза́јіка]</i> , <i>[ру́јіні]</i> ; <i>[доісто́річний]</i> , <i>[ста́роін'д'і́с'ки́]</i>
Буквосполучення -дж- вимовляється як один приголосний звук [д^ж]	<i>[д^жа́з]</i> , <i>[д^же́м]</i>
Губні приголосні напівпом'якшуються перед [а], [у] (я, ю)	<i>[б'уро́]</i> , <i>[п'уре́]</i>
Сполучення приголосних під час вимови здебільшого не спрощуються; спрощення відбувається лише в прикметниках та іменниках, утворених від іншомовних слів	<i>[тури́с':ки́]</i> , <i>[ди^еле^ута́нство]</i>
Усі приголосні перед [е] вимовляються твердо	<i>[кекс]</i> , <i>[ком'іте́т]</i> , <i>[ле́кціја]</i> , <i>[пле́нум]</i>
Звук [г] вимовляється у словах грецького походження, а також у давно засвоєних словах з інших мов	<i>[ге^уне́ти^ека]</i> , <i>[пе^удаго́г'іка]</i> ; <i>[газе́та]</i> , <i>[ге^уне^ура́л]</i>
Приголосний [ф] не замінюється у вимові	<i>[факт]</i> , <i>[м'іф]</i> ,

сполукою [хв]	[фóрма]
---------------	---------

Норми вимови абревіатур

Правило вимови	Приклади
Складноскорочені слова вимовляють за звуками	<i>Нацбанк [нацбáнк], філфак [ф'ілфáк], профком [профкóм], облвно [облўнó]</i>
Ініціальні абревіатури, які за своїми ознаками подібні до слова, вимовляють за звуками	<i>УПА [упá], КРАЗ [краз], НАТО [нáто]</i>
Ініціальні абревіатури, утворені літерами на позначення двох чи трьох приголосних у поєднанні з голосним, вимовляють за назвами літер	<i>США [се^uше^uá], ЗВО [зе^uве^uó], СБУ [есбе^uý]</i>
Ініціальні абревіатури, утворені буквами на позначення трьох приголосних, вимовляють за назвами літер	<i>КНР [каенéр], МВФ [емве^uéф], МВС [емве^uéс]</i>
Ініціально-цифрові абревіатури вимовляють за назвами букв або за звуками	<i>ТВ-1 [те^uвé/одíн], АК-74 [акá/с'імде^uс'áт чотíри], ТУ-134 [ту/сто трíд'з'ц'áт' чотíри]</i>

Милозвучність мови (або евфонія) – здатність фонетичної системи мови до мелодійного звучання, створення звукових образів у висловлюванні.

Милозвучність у мові досягається гармонійним співвідношенням голосних і приголосних звуків шляхом уникнення їх збігу, можливістю вживати фонетичні варіанти слів і словоформ.

Засоби евфонії	
Спрощення у групах приголосних: випадання [д], [т], [к], [л] у немилослухних	<i>тижневий, радісний, місцевий, блиснути, сонце, серце</i>

сполученнях	
Вставні голосні [o], [e]	<i>сосон (сосен), свекор, вітер</i>
Протеза , тобто приставляння звуків [i], [в], [г] на початку слова	<i>імла, іржа, вогонь, він, горіх, гарбуз</i>
Евфонічні чергування: – <i>прийменників і префіксів в – у</i> – <i>уві, віді – від, з – із – зі;</i> – <i>постфіксів -ся – -сь у дієслівних формах;</i> – <i>часток б – би, ж – же;</i> – <i>сполучників й – і, хоч – хоча, щоб – щоби, ні – ані;</i> – <i>кінцевих -мо – -м у дієслівних формах;</i> – <i>кінцевих -ому – -ім у прикметникових формах</i>	<i>в Умані – в Каневі, відігнати – віджену, з Оленою – зі школи;</i> <i>дотриматися присяги – дотриматись обіцянки;</i> <i>дрімала б – дрімав би;</i> <i>він і вона, оспівана й описана;</i> <i>напишемо листа – напишем оповідання;</i> <i>на батьковому полі – на батьковім обличчі</i>

Вправа 1. З'ясуйте вимову звуків [e], [u] у поданих словах. Згрупуйте слова відповідно до вимови і заповніть таблиці, подані нижче.

Чекати, невістка, вершники, привезли, виплету, учителі, ледащо, пелюстка, пелюстковий, вилетів, берізка, степ, вибери, примерзлий, постелити.

[e]	[e ^н]	[и ^е]

Швидко, сидіти, директор, дикун, вилетів, набирати, залізниця, лимон, лис, зривчатка, вишневий, слизькі, помилятися, обличчя, просимо.

[и]	[и ^е]	[e ^н]

Вправа 2. Запишіть слова фонетичною транскрипцією, з'ясуйте вимову звука [o] в поданих словах.

Копійка, босоніжка, дорога, годує, тобі, потужний, Олесь, кожух, потрібний, мотузок, у бою, до воріт, лоза, поріг.

Вправа 3. Прочитайте подані слова, дотримуючись норм літературної вимови глухих і дзвінких приголосних в українській мові.

Хліб, сторож, похід, перелаз, чуб, батіг; берізка, ложка, кігті, берегти, сядьте, слизько; розкидати, безпечний, безтактний, з кавою, без тебе, зцідити; просьба, молотьба, футбол, екзаменатор, лічба, рюкзак.

Вправа 4. Прочитайте. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією і поясніть вимову звукосполучень.

1. І з усіх країн до його **Ллється** хвилями народ. Наші теж торгові люди **Їзять** в славний Царгород. Та не любить грек чужинців І тримає їх в руці. «Хоч не їдь! Одурить, скривдить!» – Наші скаржаться купці. 2. Ти **з'являєшся**, як ранок... Там, на заході ще ніч, А на сході уже небо Червоніє від проміння, Блиску сонця золотого... Як в чеканні б'ється серце! 3. Що один з трьох синів звався Івашечко... Бога не боявся, Хати **відиурався**, До панів найнявся, Килимом під чоботи панські послався. 4. Вдар не в дзвін, а в серце дуже, **Зважся** жить або не жить, – І каміння закричить, І запаляться байдужі. 5. Тільки далеко від тебе Я твою **близькість відчув**, Тільки в журбі за тобою Я своє щастя знайшов. 6. Нехай обдурений я сном, Нехай осміяний **без жалю**, Нехай замість весни і раю Осінній місяць за вікном, – Нехай!.. (Із творів Олесь).

Вправа 5. Прочитайте літери в, й як [ʏ] і [ї]. Поясніть, у яких позиціях характерна нескладотворча вимова звуків.

1) лев, спів, ховав, острів, кров; вбігти, вдень, вгорі, взути, вдосталь; сівба, довго, правда, стовп, кривда.

2) байка, майка, сойка, умийся, дійка; сарай, трамвай, соловей, малюй, стій; ймення, йти, йняти (віру).

Вправа 6. Прочитайте слова зі звуком [ч], не допускаючи його пом'якшення.

Ніч, меч, багач, обруч, ткач; ключик, курча, панчохи, бачок, чудовий; підручник, водичка, річка, блюдечко, сонячний.

Вправа 7. З'ясуйте особливості вимови іношомовних слів.

Джерсі, джаз-банд, джентльмен, бюджет, джемпер, кинджал; шайба, штатив, єфрейтор, ландшафт, цейтнот, бухгалтерія, бутерброд; дюшес, дебют, гравюра, капюшон, крюшон; ера, еволюція, ієрархія, кон'єктура, феномен; циркуль, циферблат, легітимний, акваріум.

Вправа 8. З'ясуйте особливості вимови аббревіатур.

ЗВО, КПП, соцзабез, НБУ, ООН, ПП, агітпункт, ВАТ, УПЦ, ЄС, УНР, ЛАЗ, Дніпрогес, ДПС, СТО, ДЮСШ, АТС, МОК.

Вправа 9. виправте помилки у вимові окремих носіїв мови. Правильну вимову слів запишіть фонетичною транскрипцією.

«Лекція», «сціл», «чяшка», «двінадцять», «дзякую», «досиць», «рідна страна», «чяс», «будé», «стулець», «черевики», «цівілізоване суспільство», «митрополіт», «кроф», «бу́ло», «ді́фка», «не зміх прийти», «правильно робит», «свато», «треба перевірати», «робе», «книшка», «цвинтарь», «любоф», «лю́блю», «обновляний», «зеркало».

Вправа 9. Переписуючи словосполучення, розкрийте дужки.

(І, й)дуть (в, у) ногу, (з, зі, із) широкою душею, (в, у) усій красі, (в, у) глибині душі, (з, із, зі) семи чоловік, війнув (з, із, зі) Сходу, раз (в, у) раз, бачила (в, у) фільмі, лист (з, із, зі) Бразилії, справа (й, і)де на лад, лунає (у, в) вухах, рятуватись (в, у)течею, (й, і)шли (з, із, зі) школи, (з, із, зі) зброєю (в, у) руках.

Тестові завдання до теми

1. Зазначте рядок, у якому ненаголошені голосні звучать чітко.

- А) [a], [y], [i]
- Б) [e], [y], [и]
- В) [y], [a], [o]

2. Укажіть рядок, у якому в усіх словах ненаголошений [o] вимовляється з призвуком до [y].

- А) допізна, мовчун, добути, випромінювати, лопух
- Б) дослідниця, зозулька, борідка, вночі, розумниця
- В) кодування, дохід, злочинець, довіра, мокріти

3. Визначте, перед складом із якими наголошеними голосними ненаголошений [e] вимовляється як [и^е].

- А) [e], [и], [y]
- Б) [y], [и], [i]
- В) [e], [a], [o]

4. З'ясуйте, як вимовляється ненаголошений [e] у словах *кафедральний, бандероль, замінений*.

- А) [e^и]
- Б) [и^е]
- В) [e^і]
- Г) [e]

5. Укажіть, перед складом із якими наголошеними голосними ненаголошений [и] вимовляється як [e^и].

- А) [e], [и], [y]
- Б) [y], [и], [i]
- В) [e], [a], [o]

6. З'ясуйте, як вимовляється ненаголошений [и] у словах *відгризати, дирекція, абрикос*.

- А) [e^и]
- Б) [и^е]
- В) [и]

7. Віднайдіть рядок слів, у яких ненаголошений [e] вимовляється без призвука.

- А) екран, поле, серцем, солевар
- Б) море, капелька, сонцелюб, предовго
- В) враження, сонце, держава, неслава

8. З'ясуйте, за яких умов дзвінкий [з] оглушується в українській мові.

- А) у префіксі перед глухим приголосним
- Б) у корені перед глухим приголосним
- В) перед будь-яким приголосним
- Г) в абсолютному кінці слова

9. Визначте, у якому рядку в усіх словах глухі перед дзвінками одзвінчуються, а дзвінки перед глухими оглушуються.

- А) з-під, відкоханий, екзотика, шістдесят, зв'язковий
- Б) безтямний, вокзал, з Харкова, просьба, повсякдень
- В) розписка, стригти, грядка, екзаменатор, без хати

10. Укажіть, у яких позиціях звуки [в], [й] вимовляються як нескладотворчі [ў], [ї].

- А) на початку і в середині слова перед приголосним, у кінці слова
- Б) на початку і в середині слова перед голосним або приголосним
- В) на початку слова перед голосним і в середині слова перед приголосним

11. Зазначте загальну кількість нескладотворчих звуків у мікроконтексті: *Так марили айстри в саду восени, Так марили айстри і ждали весни... А ранок стрівав їх холодним дощем, І плакав десь вітер в саду за кущем... (Олесь).*

- А) 7
- Б) 6
- В) 5
- Г) 4

12. Визначте, як вимовляється -жц- у словах ложці, книжці, доріжці.

- А) [шц']
- Б) [жц']
- В) [з'ц']
- Г) [с'ц']

13. З'ясуйте, як вимовляється передньоязиковий [д] перед [ж], [ч], [ш] у словах *підживлення, надчутливий, відшкодування*.

- А) [д]
- Б) [т]
- В) [дʲж]

14. Зазначте, як вимовляється [т] у словах *карпатський, бестселер, вотчина, коротший*.

- А) [ц'], [ц], [ч], [ч]
- Б) [т'], [т], [ч], [т]
- В) [т], [ц], [т], [ч]

15. Визначте загальну кількість пом'якшених приголосних звуків у мікроконтексті: *Раз високо над горами, Уранці по весні, Дві хмароньки пливли кудись, Як янголи ясні* (Олесь).

- А) 5
- Б) 6
- В) 7
- Г) 8

16. Установіть, як треба вимовляти [д], [т], [з], [с], [н] у словах *безодня, верескотня, блазнювати, весніти, гарантія*.

- А) пом'якшено
- Б) твердо
- В) напівпом'якшено

17. Укажіть, як треба вимовляти звукосполюку [нтс'] у слові *студентський*.

- А) [нтс']
- Б) [нт'с']
- В) [нс']
- Г) [н'с']

18. Віднайдіть, у якому рядку вимова приголосних у всіх словах збігається з їх написанням.

- А) близько, захисник, витяжка, жеребчик, відколений
- Б) витрішки, нестямитися, практикантський, відчалити, ближче
- В) пристрасть, дрібниця, опріснювати, під силу, адвокатський

19. З'ясуйте, у якому рядку слів правильно відображено вимову голосних і приголосних.

- А) [бага́цтво], [кújíўс'киї], [ш'ісде^ис'ати^ерiч':а]
- Б) [рошчiн':iс'ц'], [бо́язкúї], [ц'в'iт'iн':а]
- В) [копúц:е], [студéнтство], [духм'áниї]
- Г) [егзе^икúтор], [кожúх], [коза́ц'киї]

20. Укажіть, у якому рядку всі слова правильно записані фонетичною транскрипцією.

- А) [при^ен'iш:и], [б'iгти], [контра́с'н'iс'т']
- Б) [го^улúб'ц'i], [пе^ирeс'п'iў], [т'iч:и^ен]
- В) [полúўјаниї], [б'урó], [ус'м'iс'ц'i]
- Г) [косм'iчний], [ш'iс:óт], [кiхт'i]

Запитання і завдання для самоперевірки

1. Яке суспільне значення мають норми літературної вимови?
2. Охарактеризуйте орфоепічні норми ненаголошених голосних.
3. Які особливості вимови дзвінких і глухих, твердих і м'яких приголосних?
4. Якими правилами регулюється вимова звукосполучень в українській мові?
5. Охарактеризуйте вимову слів іншомовного походження.
6. Які особливості вимови абревіатур?
7. За допомогою яких засобів досягається милозвучність української мови?

Українська графіка та орфографія

1. Графіка української літературної мови.
2. Співвідношення між літерами і фонемами української літературної мови.
3. Основні поняття орфографії.
4. Принципи орфографії української мови.

Література

Бондар О. І. СУМ, с. 137–148, 162–170.

Жовтобрюх М. А. КСУЛМ, с. 162–181.

СУЛМ / А. П. Грищенко, с. 86–97.

СУЛМ / М. Я. Плющ, с. 102–107.

Тоцька Н. І. СУЛМ: ФОГО, с. 154–162, 177–180.

ОСУМ.

УМ. Енциклопедія, с. 111–112, 409–410.

Графіка – сукупність усіх рукописних і друкованих знаків певної писемності; підсистема мови, яка досліджує співвідношення літер і фонем певної мови.

Графема – найменша смислорозрізнавальна одиниця графіки, яка виражає відношення між фонемою і літерою. На письмі графемі передаються літерами.

Форми вираження графем	
Друкована велика	
Друкована мала	
Рукописна велика	
Рукописна мала	

Розрізняють **прості (однознакові) і складні (кільказнакові) графемі**. Більшість графем української графіки прості, складних графем є тільки дві: **дз, дж**.

Організація графічної системи мови повинна відповідати таким вимогам: 1) кожна літера має позначати фонему, 2) кожна літера повинна позначати лише одну фонему, 3) кожна літера в усіх позиціях має позначати ту саму фонему.

Відхилення в українській графіці	
Літера ь (знак м'якшення) не позначає окремої фонему, а лише передає м'якість	<i>сильний</i> – /сил'ниј/, <i>тінь</i> – /т'ін'/

попередньої	
Букви ї та щ завжди позначають дві фонemi /j/+i/ та /ш/+ч/	<i>їздити – /jіздити/, щир – /шчир/</i>
Літери я, ю, є можуть позначати дві фонemi: <ul style="list-style-type: none"> • на початку слова; • після літери на позначення голосної фонemi; • після апострофа та м'якого знака; • після й 	<i>якір – /jakір/, заява – /zajава/, кохаю – /kохају/, п'ємо – /пјемо/, ательє – /ател'је/, майя – /majја/</i>
Двома літерами – д і ж, д і з – позначаються фонemi /дж/, /дз/	<i>джерело – /д`жерело/ дзвін – /д`звін/</i>
М'якість приголосних передають: <ul style="list-style-type: none"> • знаком м'якшення (ь); • літерами я, ю, є (після літер на позначення м'яких приголосних); • буквою і 	<i>льон – /л'он/, мор'як – /мор'ак/, дюшес – /д'ушес/ сірка – /с'ірка/</i>

Українська графіка побудована на двох принципах (закономірностях): фонематичному і позиційному, або складовому.

Принципи української графіки	
Фонематичний – літера позначає фонему	Позиційний (складовий) – мінімальною одиницею позначення фонemi на письмі є склад

В українській графіці використовують буквені (алфавітні) і небуквені (неалфавітні) графічні знаки.

Графічні знаки		
Буквені (алфавітні)	Небуквені (неалфавітні)	
	Рядкові	Діакритичні (надбуквені і підбуквені)

літери, або букви	дефіс, лапки, розділові знаки, цифрові знаки, математичні, хімічні, фізичні формули, відступи при абзацах, пробіли між словами, усі можливі підкреслення	апостроф, наголос, дужка над й, крапки над і, ї
-------------------	--	---

Алфавіт – сукупність букв певної писемності, розташованих в усталеному порядку. Сучасний український алфавіт охоплює 33 літери: 22 букви (**б, в, г, ґ, д, ж, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ**) позначають приголосні фонемі, 10 літер (**а, е, и, і, о, у, я, ю, є, ї**) – голосні.

Кожна буква має свою назву. Із 33-х літер українського алфавіту 32-ві мають однослівні назви, а буква м'який знак (або знак м'якшення) – двослівну. У кожній однослівній назві відображено звукове значення букви.

А, а [а]	Н, н [ен]
Б, б [бе]	О, о [о]
В, в [ве]	П, п [пе]
Г, г [ге]	Р, р [ре]
Ґ, ґ [ґе]	С, с [се]
Д, д [де]	Т, т [те]
Е, е [е]	У, у [у]
Ж, ж [же]	Ф, ф [еф]
З, з [зе]	Х, х [ха]
И, и [и]	Ц, ц [це]
І, і [і]	Ч, ч [че]
Ї, ї [ї]	Ш, ш [ша]
Й, й [йот]	Щ, щ [ща]
К, к [ка]	ь [м'який знак, знак м'якшення]
Л, л [ел]	Ю, ю [ю]
М, м [ем]	Я, я [я]

Повної відповідності між буквами і фонемами в українській мові немає.

Співвідношення літер і фонем української мови

Літера	Фонема	Приклади
а	/а/	<i>барви</i> – /барви/
б	/б/	<i>багаж</i> – /багаж/
в	/в/	<i>висок</i> – /висок/
г	/г/	<i>ґрім</i> – /ґр'ім/
ґ	/ґ/	<i>ґрунт</i> – /ґрунт/
д	/д/	<i>думка</i> – /думка/
	/д'/	<i>дірка</i> – /д'ірка/

е	/e/	небо – /небо/
є	/je/ /e/	заєць – /зајець'/ синє – /син'є/
ж	/ж/	жук – /жук/
з	/з/ /з'/	захист – /захист/ зіграти – /з'іграти/
и	/и/	кит – /кит/
і	/і/	літо – /л'іто/
ї	/ji/	їжа – /їжа/
й	/j/	район – /рајон/
к	/к/	косар – /косар/
л	/л/ /л'/	злива – /злива/ лідер – /л'ідер/
м	/м/	мова – /мова/
н	/н/ /н'/	намисто – /намисто/ нюхати – /н'ухати/
о	/о/	олень – /олен'/
п	/п/	право – /право/
р	/р/ /р'/	ринок – /ринок/ ряд – /р'ад/
с	/с/ /с'/	салат – /салат/ сьомий – /с'оміј/
т	/т/ /т'/	торг – /торг/ тюлень – /т'улен'/
у	/у/	указ – /указ/
ф	/ф/	фанера – /фанера/
х	/х/	хутір – /хут'ір/
ц	/ц/ /ц'/	цинк – /цинк/ ціль – /ц'іл'/
ч	/ч/	човен – /човен/
ш	/ш/	шахта – /шахта/
щ	/шч/	щедрий – /шчедриј/
ь	–	лінь – /л'ін'/

ю	/jy/ /y/	юшка – /јушка/ дюшес – /д'ушес/
я	/ja/ /a/	якір – /якір/ сяйво – /с'айво/
д, з	/д^з/ /д^з'/	дзвоник – /д^звоник/ дзьоб – /д^з'об/
д, ж	/д^ж/	джміль – /д^жміл'/

Орфографія – історично сформована, уніфікована система правил, які визначають написання слів; розділ мовознавства, який вивчає і розробляє систему правил, що забезпечують нормативність написань.

Орфографічне правило – коротка чітка рекомендація до передачі усного мовлення на письмі.

Орфографічні норми – усталена система правил, які забезпечують єдність передачі усного мовлення в писемній формі.

Основним поняттям орфографії є орфограма. **Орфограма** – правильне написання, яке обирається з кількох можливих і ґрунтується на закріпленому в системі орфографії правилі.

Різновиди орфограм	
Практичні	написання, у яких є можливість допустити помилку
Теоретичні	написання, у яких немає можливості допустити помилку
Літерні	написання, які полягають у виборі однієї літери з кількох можливих варіантів
Нелітерні	написання, які передбачають вибір правильного написання слова (разом, окремо, через дефіс), з'ясування місця перенесення слова з рядка в рядок

Принципи орфографії – закономірності, на основі яких розробляють орфографічні правила, зумовлені особливостями звукового складу та граматичної будови мови.

Принципи української орфографії

Фонетичний	при написанні слів береться до уваги їх літературна вимова
Морфологічний	значущі частини споріднених слів (морфеми) пишуться однаково, незважаючи на те, що вони у різних формах того самого слова або в споріднених словах звучать по-різному
Традиційний, або історичний	передбачає вибір написання на основі традиції, а не відповідно до вимови чи фонемного складу морфем
Смисловий	написання мотивоване значенням слів

Вправа 1. Назвіть літери у поданих словах. Зазначте, яким буквам не відповідає звукове значення, закріплене за ними в алфавіті. Поясніть, чим це зумовлено.

Широкомасштабний, науково-дослідний, співвітчизник, юрисдикція, до побачення, світлофільтр, самовиховання, цілиноградський, з краю в край, не сьогодні-завтра, будь-що.

Вправа 2. Запишіть слова в алфавітному порядку, попередньо розподіливши їх за частинами мови. Підкреслити слова, у яких кількість букв не відповідає кількості звуків.

Ананас, абетковий, атестувати, адвокат, асиметричний, азотний, асфальтувати, автобус, аплодувати, аеродром, аспірин, абстрактний, археологічні, асоціювати, агрус, аукціон, адвербіалізований, античність, активізувати, асортимент, арковий, анотувати, альтанка, ароматизувати, афіксальний, аморальність, арифметика, абзац, аналізувати, абрикосовий.

Вправа 3. Запишіть слова фонематичною і фонетичною транскрипціями. Вкажіть, де сполучення літер дз, дж позначають один звук, а де – два.

1) судження, підживити, адже, джинси, переджнивний, піджак, бджоляр, піджарка, ходжу, споруджувати, віджимати, джонатан.

2) дзот, надзвуковий, дзвінкий, підзаголовок, дзюдо, відзнака, піддзьобок, підземник, кукурудзяний, відзвітувати, дзюдоїст, передзвонити.

Вправа 4. Об'єднайте слова у дві групи: у 1-шу – слова, у яких літери я, ю, є, ї позначають сполучення /й/ з наступним голосним, у 2-гу – слова, у яких ці літери позначають голосний звук із м'якістю попереднього приголосного.

Ювелір, мільярд, ключ, востаннє, ярмаркувати, євпаторійський, кістяк, масток, яблуко, заварювати, прем'єра, заготівля, журчання, мозаїка, клятва, каюта, пір'їна, магнолія, їжак, м'яз, ад'ютант, вивіяти, козуля, європейський, Нью-Йорк, буквоїд, колодязь, прем'єра, колосся, воєвода.

Вправа 5. З'ясуйте звукове значення літер у кожній групі слів, доберіть власні приклади.

е: весла – серця – темніти; **и:** хижак – зимувати – широко; **ю:** юшка – клювати; **я:** чапля – згряя; **в:** відлуння – весілля – взірець; **г:** гарбуз – гірник – легкий; **д:** далекий – дітлахи – відчинений – підсолити – громадський; **ж:** жаркий – жіночий – запорожці; **с:** сторожа – сюрприз – освіта – просьба – спасши – клянеться; **ч:** човник – чіплятися – лічба – на гіллячці.

Вправа 6. Вимовте і запишіть подані словосполучення фонематичною транскрипцією. Встановіть кількісне співвідношення між буквами і фонемами у словах, з'ясуйте причини розбіжностей.

Софія Київська, площа Богдана Хмельницького, церква Благовіщення, Національний Банк України, Уманський педагогічний коледж, пам'ятник Шевченкові, Арабська Республіка Єгипет, Бюро закордонної науково-технічної інформації.

Вправа 7. Розподіліть слова за принципами правопису. Свій вибір обґрунтуйте.

Зелений, високий, яблуко, червоний, лісок, ясність, сміються, пишеш, шістнадцять, гриб, вітають, п'ятий, студентський, з жоржинами, живеться, птаство, квітка, ганьба, пшеничний, чернетка, розкопки, скопати, товариський, льон-довгунець, льоносушарка, Кривий Ріг, Восьме березня, назустріч, на зустріч, Заєць, Гальчин, галчин, умиваєшся, голубка, калач.

Вправа 8. Зробіть орфографічний аналіз слів за схемою.

Слово	Орфограми	Принципи правопису	Пояснення
сказати	префікс с-	фонетичний	Префікс с- пишемо перед кореневими буквами к, п, т, ф, х

Гаразд, юність, зжувати, заздрісний, блискавка, книжці, ткацький, весна, уперше, легкий, рано-вранці, бетонний.

Тестові завдання до теми

1. Укажіть, скільки літер із звуковим значенням має український алфавіт.

- А) 32
- Б) 33
- В) 31

2. З'ясуйте, яке співвідношення в українській графіці мають букви я, ю, є.

- А) однофонемне
- Б) двофонемне
- В) однофонемне і двофонемне

3. Оберіть рядок, у якому кількість букв переважає над кількістю фонем.

- А) льон, лялька, любисток, їздити, раджу
- Б) дзьоб, дьоготь, люлька, дзеленчати, джунглі
- В) сьомий, альянс, їжак, район, джерело

4. Укажіть рядок, у якому букви я, ю, є позначають лише сполучення /й/ з голосною фонемою.

- А) пляж, б'ється, вольєр, плюскіт, подвір'я
- Б) бар'єр, готую, матір'ю, альянс, армією
- В) потяг, поєдинок, дюна, ательє, ягня

5. Віднайдіть рядок, у якому двобукви дз, дж мають однофонемне значення.

- А) підзвіт, дзьобати, ходжу, піджива, дзвонити
- Б) джемпер, джгутик, джунглі, джазовий, дзенькіт
- В) джерело, віджилий, піджимати, збуджений, дзеркало

6. Укажіть рядок, у якому буква *т* позначає алофони фонем /т/ – [т'], [д], [ч], [ц].

- А) тліти, твій, матч, настінний
- Б) тіло, отвердіти, отченаш, от цей
- В) житні, футболка, тітчин, болітце

7. Віднайдіть, із якими алофонами фонем може співвідноситися та сама буква в українській графіці.

- А) лише з одним звуком і завжди тим самим
- Б) із двома звуками у різній позиції
- В) з усіма алофонами певної фонем

8. Укажіть рядок, у якому в усіх словах у трибуквенному сполученні одна буква має нульове звукове значення.

- А) студентський, форпостний, хвастливий, шістсот
- Б) артистчин, диригентський, хустці, шістнадцять
- В) пестливий, агентський, компостний, невістці

9. Укажіть, скільки літер українського алфавіту не мають звукового значення.

- А) 1
- Б) 2
- В) 3

10. Виберіть позицію, у якій букви я, ю, є, ї передають на письмі дві фонем.

А) на початку слова, після голосних, твердих та зрідка після м'яких приголосних

- Б) на початку слова та після голосних
- В) після голосних та твердих приголосних

11. Оберіть рядок, у якому кількість звуків і букв однакова в кожному слові рядка.

- А) пров^оджає, ясн^ість, преміювальний, Прип'ять
- Б) кукурудза, пам'ять, український, приятель
- В) поляна, повоєнний, сьогоднішня, їдуть

12. Укажіть рядок, у якому букви я, ю, є позначають один голосний і м'якість попереднього приголосного.

- А) дієвість, тягти, околицею, тютюн, об'єднувати
- Б) озброєний, миш'як, трилогія, повсюди, набряк
- В) молюск, тисяча, пелюшка, морквяний, шлюз

13. З'ясуйте, яке співвідношення в українській графіці можуть мати двобукви дз, дж.

- А) лише однофонемене
- Б) лише двофонемене
- В) однофонемене і двофонемене

14. У якому рядку підкреслена буква позначає однаковий звук у кожному слові?

- А) судак, футболка, дивний
- Б) засвітла, зламаний, зчитивати
- В) короттший, виттрати, позатторік

15. Віднайдіть рядок, у якому буква -з- позначає звуки [з'], [с], [ж], [ш].

- А) збірник, замазка, переказ, зжований
- Б) казці, розпитувати, без жалю, з шапкою
- В) розвиток, пізній, без шуму, зчитувати

16. Укажіть рядок, у якому в усіх словах двобуквене сполучення співвідноситься зі сполученням звуків «дзвінкий + дзвінкий».

- А) творити, боротьба, як зорі, відмова
- Б) баскетбол, дужка, вогкий, вокзал
- В) Вишгород, екзамен, якби, лічба

17. Зазначте принцип, за яким передають на письмі літери я, ю, є, ї.

- А) фонетичний
- Б) морфологічний
- В) смисловий
- Г) традиційний

18. За яким принципом пишуться слова *вдаль* – *в даль*, *нешвидкий* – *не швидкий*.

- А) фонетичний
- Б) морфологічний
- В) смисловий
- Г) традиційний

19. З'ясуйте принцип, за яким зберігається на письмі літера -т- у словах *студентський*, *агентство*.

- А) фонетичний
- Б) морфологічний
- В) смисловий
- Г) традиційний

20. За яким принципом пишуть літеру -с- у словах *стримувати*, *спровокувати*, *схоплювати*.

- А) фонетичний
- Б) морфологічний
- В) смисловий
- Г) традиційний

Запитання і завдання для самоперевірки

1. Що таке графіка? Яка основна одиниця графіки?
2. На яких принципах побудована українська графіка?
3. Які знаки використовують у сучасній українській графіці?
4. Що таке алфавіт? Який склад сучасного алфавіту української мови?
5. Яке співвідношення між звуками (фонемами) і літерами в українській мові?

6. Що таке орфографія? орфограма? орфографічне правило? У чому полягає соціальне значення орфографії?
7. Які написання передають за фонетичним і морфологічний принципом орфографії?
8. У чому сутність диференційних написань? Наведіть приклади таких написань слів.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ЛАБОРАТОРНОЇ РОБОТИ

Фонетичні явища в системі вокалізму і консонантизму української літературної мови

Завдання перше

Змінити форму поданих слів або дібрати до них споріднені так, щоб проілюструвати історичні чергування голосних фонем. Позначити морфеми, у яких наявні взаємозаміни.

Методичні рекомендації

Щоб проілюструвати чергування голосних фонем у поданих словах, потрібно до кожного слова дібрати споріднене або змінити форму цього слова. У записаних фонематичною транскрипцією парах слів необхідно позначити морфеми (корені, суфікси), у яких наявні взаємозаміни голосних фонем, а також записати фонемі, які прочергувалися.

Зразок оформлення завдання:

/с'іп' – /сбл'і/, /підсблити/: /і/ – /о/;

/плести/ – . . . .

Варіант 1. Висихати, Прокіп, брова, щирість, крапля, черниця, постіль, звільнення, витирати, невільник.

Варіант 2. Гребти, винахід, жнець, перевести, недокрів'я, жонатий, чорнобривий, злість, заплести, опеньок.

Варіант 3. Забирати, промінь, Київ, сьогодні, учитель, мішок, надвечір'я, вітерець, летіти, вишня.

Варіант 4. Дрижати, радість, грудень, жертва, овес, коло, розвідка, сніжок, зернина, грузнути.

Варіант 5. Виносити, качки, щєбінь, кінець, Чернігів, жнець, летіти, котити, отвір, вінок.

Варіант 6. Шостий, простір, червонобокий, замітати, пливти, квітки, сльози, чорнобривці, роздоріжжя, хвіст.

Варіант 7. Бойовий, політ, меншість, котити, посол, грудень, осінь, збоку, оцет, сосна.

Варіант 8. Корова, Очаків, вечоріти, могти, вихор, смужечка, взірець, садити, спосіб, приніс.

Варіант 9. Орел, заробітки, піпетка, лазити, вузол, лити, сморід, загін, Євген, щока.

Варіант 10. Збереш, кривавий, більшість, дерти, трубопровід, весільний, мішок, бриніти, панок, бджоли.

Варіант 11. Парубок, пташечка, незалежність, журавлі, творити, дрібний, клекотіти, тріска, перенести, подвоїти.

Варіант 12. Джерело, осадок, півень, спросоння, ялинка, сокіл, зберігати, косити, терпіти, трійка.

Варіант 13. Черниця, вербиченька, пісня, цокотіння, зоря, мені, привезти, вихопити, дзвін, швачка.

Варіант 14. Краєчок, глотка, вигонити, вихованець, жонатий, гора, перемогти, вкотити, земля, шість.

Варіант 15. Пшениця, глитати, осінній, ріст, Стеблів, круторогий, лежати, сльоза, терти, Львів.

Завдання друге

Записати текст фонематичною транскрипцією. Виписати слова з можливими історичними чергуваннями приголосних фонем. Дібрати до них споріднені слова або змінити їх форму, щоб проілюструвати взаємозаміни фонем.

Методичні рекомендації

Для виконання завдання необхідно переписати поданий текст фонематичною транскрипцією. Щоб не помилитися у транскрибуванні, варто встановлювати чітку відповідність між буквою і фонемою. Лише після цього треба віднайти слова, у морфемах яких можливі чергування приголосних фонем. Щоб проілюструвати чергування, потрібно до слів тексту дібрати споріднені або інші форми цих слів. Записавши їх парами, можна простежити взаємозаміни фонем у відповідних морфемах.

Зразок оформлення завдання:

Лізе в вічі, мов оса (Н. тв.).

/л'ізе в вічі/ мов оса// /

/в'ічі/ – /око/: /ч/ – /к/;

/оса/ – /ос'і/: /с/ – /с'/.

Варіант 1. На річках, високих горах, Серед багон і болот
Городи, міцні твердині Будував собі народ. Коли ворог йшов війною,
Метушилось все, як рій, Замикалися ворота, Починався лютий бій
(Олесь).

Варіант 2. Після славного походу На далекий Царгород Князь в
палатах бенкетує І частує воєвод. На столах у вазах грецьких Дивні
овочі цвітуть, Золоті, пахучі вина Струмнем сонячним течуть (Олесь).

Варіант 3. Зновпустелею, степами Військо спільників іде. Ось і
Кура, а за нею І ворожа лава жде. Полетіли перші стріли І зламались
на щитах. Пишний ворог наступає На верблюдах, на слонах (Олесь).

Варіант 4. Привітався з нею Ігор, Попросив перевезти...
Загойдавсь на хвилях човен І поволі став плисти. І очей не зводить
Ігор: Що за дівчина-краса! Заговорить: думка – сонце; Очі – сині
небеса (Олесь).

Варіант 5. Вірять Ользі деревляни, На могилу князя йдуть.
Разом князя поминають, Разом мед і вина п'ють. Попили, лягли
спочити, А княгиня знак дала І над Ігоря труною Рахунки свої
звела... (Олесь).

Варіант 6. «Соне, соне срібнокрилий, Не жахай страхами ти, А
на віченьки дитячі Тихим янголом злети, Поведи його за руку На
заквітчані степи...Знов прокинувсь!.. Святославе! Заспокойся, тихо
спи...» (Олесь).

Варіант 7. Мед несе Дунай широкий, Дно Дунаю – золоте, А на
березі, як квітка, Переяславець цвіте. Греки злото шлють до
його, Угри – коней табуни, Чехи й ляхи сріблом, крамом
Навантажують човни (Олесь).

Варіант 8. «Хай же сурмлять наші сурми, Ллється пісня
бойова, Хай поляже серед бою Перша княжа голова!..» «Де твоя
поляже, князю, Від ворожої руки, Там і наші хай поляжуть!» –
Закричали вояки (Олесь).

Варіант 9. Не жили в братерській згоді Святославові сини: Все
змагалися за владу, Все сварилися вони. Ярополк убив Олега,
Володимир смерті ждав, Та покликав він варягів, Врятувавсь і князем
став (Олесь).

Варіант 10. «Чи не викличем ми, князю, Гніву праведних богів. Коли річку почервоним Кров'ю наших вояків?! Краще ми розв'яжем сварку Славним герцем двох борців: Коли твій борець подужа, Я скорюся без боїв» (Олесь).

Варіант 11. Князю, ввечері на луг я Пасту виведу коня... Тільки смеркне – будь на річці, Стань і слухай – свисну я. А тепер ти йди на лови, В полі яструба учи, Все роби, що завжди робиш, Але каменем мовчи... (Олесь).

Варіант 12. Кажуть – раз полюбить лихо, Так до смерті любить вже, Мов дитину рідна мати Доглядає, береже. Вже не з Півночі гнилої, А із Азії прийшло. Впало хмарою важкою, Чорним каменем лягло (Олесь).

Варіант 13. «Чи не бачили ви, дядьку, Тут буланого коня? Я пустив його на пашу, Та й заснув на хвильку я...». «Ні, не бачив... ач, роззява! Так колись ти і в бою Задрімаєш і за хвильку... Стратиш голову свою» (Олесь).

Варіант 14. Часом гнівом його серце Наливалось, як огнем: Левом він ревів з-під неба І погрожував мечем. А в річках жили русалки, Хапуни-водяники, Лісовик свистів у лісі, І сміялися мавки (Олесь).

Варіант 15. І гуртом за весла взятись, Разом взятись і гребти... Море, море! І в негоду Любе сміливому ти! Так три дні плвли по морю Без турботи, без нудьги. Ось і вежі Царгорода, Ось і грецькі береги (Олесь).

Завдання третє

Записати подані слова фонетичною транскрипцією, охарактеризувати позиційні і комбінаторні модифікації голосних і приголосних фонем.

Методичні рекомендації

Виконання завдання варто розпочати з запису слів фонетичною транскрипцією. Після встановлення звукового складу слова необхідно переходити до характеристики модифікаційних змін голосних, які можуть бути позиційними і комбінаторними.

Відомо, що всі голосні фонемі в ненаголошеній позиції зазнають позиційної модифікації – редукції. Під дією кількісної редукції слабка фонема в мовленні представлена варіацією. Якісна редукція має місце тоді, коли фонема в ненаголошеній позиції реалізована в позиційному варіанті, але при цьому вона суттєво не втрачає своїх якісних характеристик (наприклад, фонема /e/ реалізована в звукові [eⁿ]), інакше позиційний варіант з'явиться внаслідок гармонійної асиміляції (наприклад, фонема /e/ реалізована в звукові [e^o]).

До позиційних модифікацій приголосних належать реалізації сонорних приголосних [в], [й] залежно від позиції у слові (складі) у нескладових голосних [ў], [ї].

Комбінаторні модифікаційні зміни (акомодація) голосних, які виникають під впливом твердих приголосних, у фонетичній транскрипції не позначають ніякими діакритичними знаками, тому для того щоб охарактеризувати ці зміни, треба повторити основні наслідки впливу твердих приголосних на артикуляцію сусідніх голосних.

Під дією м'яких приголосних в артикуляції всіх голосних (крім і) з'являється і-подібний сегмент, який позначають у фонетичній транскрипції крапкою над голосним звуком зі сторони пом'якшеного приголосного.

Унаслідок пристосування артикуляції приголосних до сусідніх голосних (явище акомодації приголосних) приголосні напівпом'якшуються або лабіалізуються.

У характеристиці явища акомодації голосних чи приголосних треба зазначати напрямок впливу (регресивний чи прогресивний) приголосного на голосний, або навпаки.

Зразок оформлення завдання:

Хутір – [х^oу^oт'і^oр]:

[х^o] – часткова лабіалізація => регресивна акомодація;

[у^o] – і-подібна артикуляція => регресивна акомодація;

[і^o] – артикуляція менш напружена і тривала => кількісна редукція; артикуляція більш задня => регресивна акомодація.

- Варіант 1.** Грузія, клеймо, жниввар.
Варіант 2. Пшениця, лірика, злодюга.
Варіант 3. Дебют, Ніжин, дядечко.
Варіант 4. Албанія, грекиня, десяток.
Варіант 5. Галявина, девіз, агрусовий.
Варіант 6. Глянцевий, вмикач, доглянуті.
Варіант 7. Гоління, мінерал, юнацький.
Варіант 8. Бригадир, лебідка, штовхнути.
Варіант 9. Данія, заготівля, двигун.
Варіант 10. Буженина, критика, говіркий.
Варіант 11. Британія, кішечка, полюс.
Варіант 12. Алергія, дикунка, больовий.
Варіант 13. Альвеола, кишенья, алюміній.
Варіант 14. Безсоння, димар, вівторок.
Варіант 15. Ацетон, диван, супліддя.

Завдання четверте

Записати текст фонетичною транскрипцією. Виписати слова, у яких наявні асиміляція, дисиміляція чи спрощення у групах приголосних. Дати повну характеристику явищам.

Методичні рекомендації

Поданий текст потрібно записати спрощеною фонетичною транскрипцією, підкреслити слова, у яких наявні явища в системі приголосних фонем – асиміляція, дисиміляція і спрощення. Після цього необхідно виписати у фонетичній транскрипції підкреслені слова, щоб дати повну характеристику явищам.

У характеристиці асиміляції приголосних враховують напрям уподібнення, характер, повноту і місце артикуляційних змін, а також фіксування їх на письмі. У характеристиці явища дисиміляції зазначають різновид розподібнення приголосних за напрямом, за місцем і за фіксуванням на письмі. У словах із наявним явищем спрощення потрібно вказати, яка група приголосних спростилася, чи закріплене спрощення на письмі.

Зразок оформлення завдання:

Очі без душі сліпі, вуха без серця глухі (Н.тв.).

[óч'і бе^из душ'і с'л'іп'і / вуха бе^из с^ерц'а глух'і //]

[с'л'іп'і]:

/сл'/ → [с'л'] – регресивна асиміляція за м'якістю, часткова, контактна, не зафіксована на письмі.

[с^ерц'а]: /рдц'/ – /рц'/ => спрощення, закріплене на письмі.

Варіант 1. І до кожної країни Їдуть княжі посланці... Роздивились, все пізнали І вернулись мудреці. І сказали: «Ми пізнали Віру кожної землі, Та найліпша – віра грецька, Не забути нам її» (Олесь).

Варіант 2. Їдуть невольники під сонцем, Грізна варта навкруги. Дзвінко ляскають в повітрі І співають батоги. Двісті літ беруть в неволю, Обертають у калік! О полоне половецький, Будь ти проклятий навік! (Олесь).

Варіант 3. І співцеві Отрок крикнув: «О, мене ти напоїв, Як цілющою водою, Духом кинутих степів! Наче пташка з клітки, серце Рветься в рідну сторону, Де на волі серед степу Я неволю прокляну» (Олесь).

Варіант 4. «Коли слів він не послуха, Проспівай йому сумну Нашу пісню половецьку Про кохану сторону. Як і пісні не відчує Любий брат мій, Отрок-хан, Дай понюхати це зілля Степу рідного – євшан!» (Олесь).

Варіант 5. Після ситого обіду Всі виходилм з палат Подивитись на верблюдів, На муштрованих звірят. І в Європі честю мали Королі, князі, царі Поріднитись з Ярославом, Побувати у дворі (Олесь).

Варіант 6. Щонеділі виїжджає Валка з княжого двора З хлібом, салом, м'ясом, медом, Повна всякого добра. «Хто убогий, хто каліка, Хто сьогодні ще не їв, Йдіть, нещасні, поспішайте, Приступайте до возів!» (Олесь).

Варіант 7. «Царю! Зважся ти на мене Заміж видати сестру, Коли ні, – як взяв я Корсунь, Царгород твій заберу». І у Корсунь переможно Повернулися послы, І усюди по дзвіницях В місті дзвони загули (Олесь).

Варіант 8. В цю таємну ніч Купала В лісі папороть цвіте, Розцвітає, обсипає Цвіт-проміння золоте. Промовляє звір до звіра.

Хто підслуха мову їх, Хто у лісі найде квітку – Найде скарбів цілий міх (Олесь).

Варіант 9. А пісні все далі ллються, Вже поблідли і зірки, А ще огнища палають І мережаться танки. На кийки стоять схилившись Бородаті віщуни І розказують, що буде І з якої сторони (Олесь).

Варіант 10. Але все поволі, тихо Тоне в річці забуття, І на березі зеленим Квітне радісне життя... На луці палає ватра, На луці ідуть танки. Тут в вінках цвітуть дівчата, Там співають парубки (Олесь).

Варіант 11. Кожне плем'я мало князя, Князь судив, водив на бій, Першим був він у відвазі І у мудрості своїй. А коли ставав нездатним До ладу і боротьби, Віче іншого на князя Вибирано без журби (Олесь).

Варіант 12. Перед вами стародавні Пройдуть хвилями часи, Із могил до вас озвуться Наших предків голоси. Наших предків, що блукали По страховищах-лісах, Що з природою змагались Тільки з вірою в серцях (Олесь).

Варіант 13. Розкажу вам, як боролись Наші прадіди колись, Як за щастя України Ріки крові розлились. Розкажу, чому і досі Чути стогони її І чому так довго в хмарах Сонце рідної землі... (Олесь).

Варіант 14. Простір! Воля! Грають хвилі, Море диха, як живе, Мов лютує, що з піснями Легковажний хтось пливе. Небезпека? Вітер? Буря? Гнуться щогли кораблів? О, хіба згорнути крила Важко, довго для орлів?! (Олесь).

Варіант 15. Вороги перелякались, До Олега шлють послів: «Не руйнуй нас, все дамо ми, Що б ти, князю, не схотів!» «Ну, гаразд. Покора ваша Погасила в серці гнів, І, здається, ми братами Станем з лютих ворогів» (Олесь).

Завдання п'яте

Записати слова фонетичною транскрипцією. Поділити їх на склади. У виділеному слові охарактеризувати кожний склад.

Методичні рекомендації

Оскільки явище складоподілу є фонетичним явищем, то слова, які запропоновано для аналізу, необхідно обов'язково записати фонетичною транскрипцією через коротку паузу. У цих записах один

склад від іншого відділити скісною рисою, дотримуючись основних правил поділу слів на склади в українській мові. Характеризувати склади з урахуванням характеру початкового і кінцевого звуків, а також за ознакою наголошеності / ненаголошеності варто лише в одному слові, виділеному напівжирним курсивом.

Зразок оформлення завдання:

[сón/це / *áў/тор* / ... / ... //]

[*áў/тор*]:

[*áў*] – неприкритий, напівзакритий, наголошений;

[тор] – прикритий, закритий, ненаголошений.

Варіант 1. Важкоатлет, Іркутськ, цвітіння, бейсбол, *валторна*, випічка, Іспанія, вирізка, безпорадно, Голландія, лайнер, зябра, гостинці, лівша, лахміття.

Варіант 2. Гірлянда, викриття, щодня, вокзал, зів'ялий, східці, гичка, інфекція, безхвостий, гладкий, безчинство, здібний, кактус, *госпіталь*, джентльмен.

Варіант 3. Пейзаж, лічба, відмінки, сподіваються, вужчий, гвіздок, зарості, затишся, іграшка, навстіж, *Індія*, легковажний, лавка, просьба, заклений.

Варіант 4. Випускник, бідняк, зачіска, ухідчини, вівця, кінцівка, збіжжя, внучка, звідки, багатший, *картопля*, копитце, відучора, Лапландія, власті.

Варіант 5. Ватман, запорожці, кислота, вельвет, лапки, футболка, небезпечно, відпустка, масштаб, Дністер, відділ, ластівка, прислів'я, вінчання, *Ірландія*.

Варіант 6. Копійка, вовтузиться, верстат, заспів, громадськість, виїмка, злегка, мешканці, відродження, батьківський, кальмар, гуска, латаття, квітникар, *знахідка*.

Варіант 7. Вантаж, ситцевий, зблизька, безхмарний, ванна, засвітла, виписка, діяльність, майстерня, спілкування, прес-служба, *реакція*, баскетбол, верховіття, вимріяний.

Варіант 8. Лосьйон, окресліть, молотьба, безшлюбний, ліплення, гіллястий, обручка, лінгвістика, котишся, мотузка, напівуклін, духовність, *пам'ятник*, кладка, папка.

Варіант 9. Міжряддя, безбожність, начебто, зчіплювач, паштет, розписка, сенсація, пластівці, агентство, Кузбас, *настільний*, платформа, сільський, поверхня, розчин.

Варіант 10. *Прикладка*, безбатченко, символ, легкість, підніжжя, розшук, навскач, престол, розжарений, практика, постріл, торішній, обшук, послідовний, напівімла.

Варіант 11. Навмисне, наприкінці, ластів'ята, напровесні, краватка, конкуренція, між іншим, безформний, пустир, *найближче*, боротьба, колядка, креслення, пермський, симфонія.

Варіант 12. Нафта, єдність, навприсядки, безсистемний, накриття, секція, повтор, український, *мільярдер*, льотчик, лускіт, розчин, посланці, письменниця, **розбір**.

Варіант 13. Стовбур, послідовний, узлісся, братчик, фестиваль, відчай, тапчан, теніска, підліток, темрява, *указка*, літописці, розвилка, кетчуп, розробка.

Варіант 14. Посмішка, станція, співчуття, фельдшер, тиждень, спонсор, футболіст, *ящірка*, вітчим, тайга, знітився, цистерна, яєчня, безпідставний, розгадка.

Варіант 15. Ворітця, відстань, шампунь, спритність, тайфун, устав, формула, посланці, диспетчер, травлення, миєшся, хлібчик, *суспільство*, спецодяг, різьбяр.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ КОНТРОЛЬНОЇ РОБОТИ

Завдання перше

Переписати поданий текст фонетичною транскрипцією та поділити його на склади. Підкреслити фонетичні слова, які містять клітики.

Методичні рекомендації

Текст, запропонований для аналізу, необхідно переписати фонетичною транскрипцією відповідно до правил транскрибування слів, текстів. Далі короткою паузою потрібно відокремити одне фонетичне слово від іншого та підкреслити фонетичні слова з клітками (проклітками й енклітками). Треба пам'ятати, що клітики в мові здебільшого виражені одно-, двоскладовими службовими словами, тому прийменники **в**, **з**, слолучник **й**, частки **ж**, **б** не вважають клітками. Лише після визначення фонетичних слів можна відділяти у них склади, дотримуючись основних правил складоподілу.

Зразок оформлення завдання:

[на/д м'і/стом/ сто/я́/ла/ ср'і/бна/ м'і/с'а/чна/ н'іч // ше^н/ро́/киї/
сú/н'і^н/ д'н'і/про́/ о/пи^е/р'і/зу/ваў/ кú/жіў/ скл'а/но́/ју/ ду/го́/ју //
про/те^н/ле́/жнії/ бе́/ре^н/г/ јо/го́/ та́/нуў/ п'ід/ про/зо́/рим/ се^н/р/па́н/ком/
ту/ма́/ну //] (Тул.).

Варіант 1. Раз до Діра і Аскольда Прибігають вояки: «По Дніпру пливуть на Київ Чужоземні байдаки!» Не скінчили ці казати – Ще біжить один вояк: «На човнах пливе на Київ, Кажуть, Рюриків свояк!» (Олесь).

Варіант 2. Збоку десь віщун віщує: «З неба сурми загудуть, Полетять небесні стріли І на голови впадуть. Вороги обляжуть місто, Стане чорно від гадюк, Павуки з землі полізуть, Не піднімуть люди рук...» (Олесь).

Варіант 3. Після ката Святополка, Що замучив трьох братів, Брат четвертий на престола, Ярослав розумний сів. Святополком Окаянним Все зруйновано було. Бідувало бідне місто, Бідувало і село (Олесь).

Варіант 4. Повні війська, повні зброї, Ледве плинуть їх човни. «Чи не скликати нам віча? Чи не ждати нам війни?» «Залишіть! Пливе не ворог», – Їм князі відповіли І Олегові назустріч З воєводами пішли (Олесь).

Варіант 5. «...Не походите з князів ви, Як же княжити змогли? Нам лише належить влада І по неї ми прийшли». Так скінчив Олег промову І на знак його руки З човна Ігоря виносять Чужоземні вояки (Олесь).

Варіант 6. А князів Аскольда й Діра Піднімають на списках, І Олег вступає в Київ При побідних голосах. І, коня свого спинивши, Він говорить: «Вояки! Хай же матір'ю нам стане Славний Київ на віки!» (Олесь).

Варіант 7. «Князю, знову перемогу Пророкою я тобі. Знову ти з хоробрим військом Переможеш в боротьбі». – «Слава князеві й вояцтву! Хай навек щастить війна!» – Воєводи закричали І частують віщуна (Олесь).

Варіант 8. Князь встає і йде до діда. «А чи знає мій віщун, У яким бою стрілою В мене кине бог Перун?» «Не на крилах стріл Перуна Принесеться смерть твоя, Ти загинеш, славний князю, Від коханого коня» (Олесь).

Варіант 9. Ольга ж вугілля гаряче Кожній пташці до хвоста Прив'язала і пустила... Загорілися міста... Коростень в огні палає, Галас, крик, переполох... Все тікає... Військо Ольги Перебило багатьох (Олесь).

Варіант 10. І, довідавшись про кількість Святославових полків, Греки вдсятеро Виставляють вояків. І коли на бій зійшлися, Князя жах на мент проиняв: «Одурили хитрі греки!» – Гнівню крикнув Святослав (Олесь).

Варіант 11. Стріли падають у воду, Наче чорні блискавки... Попливти б, – але бояться Печенізьки вояки. А мале хлоп'я давно вже Степом котиться-летить... Сяють вогниками очі, Серце пташкою тремтить (Олесь).

Варіант 12. Але мудрість Ярослава Вся була в його ділах, У державнім будівництві, Владі, устрою, в судах. Щоб не нищити

народу і народного майна, Не хотів він воювати, Не тягла його війна (Олесь).

Варіант 13. Войовничі печеніги Знов збираються в поход, Знов ідуть і облягають Український Білгород. Налякалися міщани: «Ну, настав нам, видко, край: Хліб останній доїдаєм, – Хоч лягай і умирай» (Олесь).

Варіант 14. Не кипить вже вир торговий, Не лунають голоси, І кияни подаються В дикі пущі і ліси. І князі в невпинних сварах Підупали, знемоглись, І стежки до їх скарбниці Не чорніють, як колись (Олесь).

Варіант 15. Як не прийдете на поміч, Як програєте ви час, Нас попереду зруйнують, Але підуть і на вас. Так забудьмо ж давні свари, Побратаймось в чорні дні І мечем здобудьмо славу Кожній рідній стороні! (Олесь).

Завдання друге

Записати поданий мовознавчий термін спрощеною фонетичною транскрипцією, охарактеризувати голосні і приголосні звуки (без повторів) за їх артикуляційно-акустичними ознаками.

Методичні рекомендації

У другому завданні потрібно записати поданий мовознавчий термін фонетичною транскрипцією, використовуючи лише основні діакритичні знаки. При повній характеристиці звуків необхідно враховувати не лише їх артикуляційно-акустичні ознаки, а й характеристику звука як матеріального вияву відповідної фонемі. В аналізі голосного звука варто дотримуватися такої послідовності в характеристиці: місце і спосіб творення звука, участь губ в його утворенні, вияв фонемі, а в характеристиці приголосного звука – іншої: зазначити, який це звук за співвідношення голосу і шуму в його утворенні, за місцем творення (активним мовним органом), за способом творення (способом подолання повітрям перешкоди у надгортанних порожнинах), за наявністю / відсутністю пом'якшення, а вже потім охарактеризувати звук як вияв певної фонемі.

Зразок оформлення завдання:

Наголос – [на́голос]:

[н] – приголосний, сонорний, язиковий, передньоязиковий, зімкнено-прохідний, носовий, твердий, головний вияв /н/;

[ґ] – ... ;

[л] – ... ;

[с] – ... .

Варіант 1. Кількісна редукція.

Варіант 2. Протетичні приголосні.

Варіант 3. Уподібнення звуків.

Варіант 4. Акустичний аспект.

Варіант 5. Система вокалізму.

Варіант 6. Гармонія голосних.

Варіант 7. Корелятивні пари.

Варіант 8. Рухомий наголос.

Варіант 9. Літературна мова.

Варіант 10. Орфоепічні норми.

Варіант 11. Позиційні чергування.

Варіант 12. Варіант фонем.

Варіант 13. Часткова асиміляція.

Варіант 14. Принцип орфографії.

Варіант 15. Діакритичний знак.

Завдання третє

Подані фразеологізми записати повною фонетичною транскрипцією, охарактеризувати явище акомодатії голосних і приголосних фонем.

Методичні рекомендації

Подані фразеологізми потрібно записати спочатку повною фонетичною транскрипцією, використовуючи додаткові діакритичні знаки. Повторювані звуки для зручності аналізу варто позначати цифровими індексами.

Для характеристики явища акомодатії голосних необхідно попередньо повторити основні наслідки впливу твердих і м'яких приголосних на артикуляцію сусідніх голосних. Як відомо, під впливом твердих приголосних артикуляція голосних стає більш

задньою (для голосних переднього ряду) або більш передньою (для голосних заднього ряду), а також в артикуляції голосних з'являється носовий або лабіальний відтінок. А під дією м'яких приголосних усі голосні (*крім і*) набувають і-подібної артикуляції, яку позначають у фонетичній транскрипції крапкою над голосним звуком зі сторони пом'якшеного приголосного.

Для позначення акомодатії приголосних (їх напівпом'якшення, часткова лабіалізація під впливом огублених голосних) у повній фонетичній транскрипції використовують додаткові діакритичні знаки (напівм'якість – [п'], часткова лабіалізація – [к^o]).

У характеристиці явища акомодатії голосних і приголосних треба зазначати напрямок впливу (регресивний чи прогресивний) приголосного на голосний або голосного на приголосний. Варто пам'ятати, що напрям впливу голосних на артикуляцію сусідніх приголосних може бути тільки регресивним.

Зразок оформлення завдання:

[б^oу₁д^oу₂т' л'^oу₃ди]:

[б^o], [д^o], [л'^o] – часткова лабіалізація => регресивна акомодатія;

[у₁] – артикуляція більш передня => регресивна акомодатія;

[у₂] – і-подібна артикуляція => регресивна акомодатія;

артикуляція більш передня => прогресивна акомодатія;

[у₃] – і-подібна артикуляція => прогресивна акомодатія;

артикуляція більш передня => регресивна акомодатія;

[и] – артикуляція більш задня => прогресивна акомодатія.

Варіант 1. Адамові діти.

Варіант 2. Альма матер.

Варіант 3. Аркан на шию.

Варіант 4. Здавати в архів.

Варіант 5. Багатіти думкою.

Варіант 6. Дивитися басом.

Варіант 7. Батьківська стріха.

Варіант 8. Кривавий бенкет.

Варіант 9. Дрижаки беруть.

Варіант 10. Бігати світами.

Варіант 11. Держатися плуга.

Варіант 12. Вивернути очі.

Варіант 13. Вступити на шлях.

Варіант 14. Бідна голівонька.

Варіант 15. Бісики грають.

Завдання четверте

Прочитати текст, проілюструвати на прикладах слів із тексту можливі позиційні та історичні чергування голосних і приголосних.

Методичні рекомендації

Щоб проілюструвати позиційне чи історичне чергування голосних і приголосних, необхідно до слів тексту дібрати споріднені або інші форми цих слів. Для ілюстрації позиційного чергування пари слів треба записати фонетичною транскрипцією, а для ілюстрації історичного чергування подати їх фонематичний запис. Після транскрибування варто позначити морфеми, де наявні зміни, та записати звуки чи фонеми, які чергуються.

Варто пам'ятати, що при позиційному чергуванні в одному слові фонема має перебувати в сильній позиції, щоб реалізуватись у своєму головному вияві, а в іншому – у слабкій позиції, де вона буде представлена в мовленні своїм варіантом (позиційним або комбінаторним).

Зразок оформлення завдання:

[лі́ст] – [у лі^ес'т'ш'і]: [и] – [и^е], [с] – [с'];
/кѠса/ – /кѣс/ – /на кѠс'і/: /о/ – /і/, /с/ – /с'/

Варіант 1. А на півдні за лісами Колихалось море трав: То над степом буйний вітер На шовкових струнах грав. Степ широкий, степ безмежний, Де початок, де твій край?! Коли сам Стрибог не знає – У Дажбога поспитай (Олесь).

Варіант 2. Та не стало стріл у війська, Пощербилися шаблі... Без щита рука безсила Опустилась до землі. І розбили наше

військо, Узяли князів в полон І ведуть степами бранців За далекий тихий Дон (Олесь).

Варіант 3. З ранку бій ішов до ночі, З ночі бій до світу йшов... Навкруги лежали трупи І людська стояла кров. Бились наші, як не б'ються На верхів'ях скель орли... Ось, здавалось, залунає: «Перемога! Ми взяли!» (Олесь).

Варіант 4. Вийняв князь свій меч і каже: «Передайте й мій уклін І спитайте свого папу: Чи такого має він? Поки я меча не стратив І тримаю у руці, Ним я й буду добувати!.. Йдіть здорові, посланці» (Олесь).

Варіант 5. І постало в лісі місто На досаду татарви, Забіліли мури, вежі, Появилися церкви. А навколо по долині Скрізь розсипались хати. Скрізь городи зеленіють І пишаються сади (Олесь).

Варіант 6. Палить сонце, палить вітер, Палить небо і земля. Аж пече залізна зброя, Спрага душить, як змія. Навантажені харчами, Грузнуть коні у піску. Чорні ворони над ними Хижо крутяться в танку (Олесь).

Варіант 7. Гинуть люди, гинуть коні, Вкритий трупами пісок. Ай, коли б набігла хмара, Зашумів би десь потік! О, коли б повіяв вітер, Прохолодою обдав! Дихав, дихав би устами І руками набирив! (Олесь).

Варіант 8. Загриміли знову сурми, Полилася знову кров... Святослав, як лев, боровся, І нарешті поборов. Хто готов за край, за волю, Скласти голову свою, Той бував, і є, і буде Переможцем у бою (Олесь).

Варіант 9. Під палким, південним сонцем На чужий, далекий Дон Сумно-сумно, як на страту, Йдуть невольники в полон. На руках у їх кайдани, Кров і рани на ногах, В чорній куряві обличчя, Очі змучені в сльозах (Олесь).

Варіант 10. Вранці небо червоніє, Наче п'є червону кров, Налітають з моря хмари, Вдарив грім – і дощ пішов. Але військо українське Не лякається негод. Зранку ворога шукає І продовжує поход (Олесь).

Варіант 11. Чорний кінь за ніч посивів, Білим вихором летить... Часом Ігор стане – слуха – Десь неначе тупотить. Тупотіло... Довго гнались Половецькі вояки, Чорну куряву здіймали, Слали хмарами шляхи (Олесь).

Варіант 12. Угри правили жорстоко: Злі були на нас давно. Забирали хліб, худобу, Грабували все майно. По усім краю невільнім Стогін, крик і плач іде, І народ, як сонця з неба, Повороту князя жде (Олесь).

Варіант 13. Ось уже й золотоверхий Видно Київ на горі. Князь заїхав. Довго радивсь І моливсь в монастирі. Довга жде його дорога; Аж над Волгою в степах Стали табором татари І живуть в своїх возах (Олесь).

Варіант 14. Раз Данило був на ловах І у лісі заблудив. Довго він шукав дороги, Довго в пущі він ходив. Аж виходить на поляну: Ні дороги, ні стежок. На поляні горб високий, Вкритий килимом квіток (Олесь).

Варіант 15. Попереджували князя: «Любий князю, залишись! Не послухаєш – поїдеш, Жалкуватимеш колись». Не послухав князь Василько І поїхав на бенкет... На столі пахучі вина І старий солодкий мед (Олесь).

Завдання п'яте

Прочитати текст і виявити в ньому слова з асимілятивними і дисимілятивними змінами, спрощенням приголосних фонем. Записати слова фонетичною транскрипцією і охарактеризувати явища.

Методичні рекомендації

Явище асиміляції приголосних треба характеризувати в такій послідовності: за напрямом уподібнення (регресивна чи прогресивна), за характером артикуляційних змін (за голосом, за м'якістю, місцем і способом творення), за повнотою (повна чи часткова), за місцем артикуляційних змін (контактна чи дискантна), а також за фіксування на письмі (зафіксована чи незафіксована).

У характеристиці явища дисиміляції необхідно зазначити різновид розподібнення приголосних за напрямом (регресивна чи

прогресивна), за місцем (контактна чи дискантна) і за фіксуванням на письмі (зафіксована чи незафіксована).

У словах із наявним явищем спрощення потрібно вказати, яка група приголосних спростилася, чи закріплене спрощення на письмі.

Зразок оформлення завдання:

[с'т^{м'}іл]:

/ст'/ → [с'т^{м'}] – регресивна асиміляція за м'якістю, прогресивна асиміляція за місцем і способом творення, часткова, контактна, не зафіксована на письмі;

[в'ужчий]:

[жч] ← [жш] – прогресивна дисиміляція, контактна, зафіксована на письмі;

[шчаслівий]:

/шч/ → [шч] – регресивна асиміляція за місцем і способом творення, часткова, контактна, зафіксована на письмі; /стл/ – /сл/ => спрощення, закріплене на письмі.

Варіант 1. І здається, щойно бігли Тут русалки польові І розсипали зі сміхом Самоцвіти по траві. Але схід зайнявся сонцем, Хмари в золоті, в огні... І самотньо одцвітають Зблідлі ватри вдалині (Олесь).

Варіант 2. «Вояки! Як мури стійте, Не гасить у серці гнів, Не вкривайтеся ганьбою Безсоромних боюнів! Умремо – ганьби не буде. Втечемо – навек ганьба! Ще нікому не відомо, Чим скінчиться боротьба!» (Олесь).

Варіант 3. Чому з тобою ми не хвилі? Удвох за руки ми б взялись І в край щасливий полетіли, Де ждала нас любов колись. Чому ми й досі не здолаєм Свого минулого забути? Ми б в щасті чистім і безкраім Могли б, як в морі, утонуть (Олесь).

Варіант 4. Після князя Ростислава Залишилось три сини. Поховаваши батька, з Криму Повертаються вони. Мирно батьківщину ділять, В згоді, і приязні живуть, Разом б'ються з ворогами, Разом всі їдять і п'ють (Олесь).

Варіант 5. Де стоїть тепер наш Київ, Там була сама гора, Жив там першим Кий з Хоривом, Щек та Лебідь – їх сестра. Над самим Дніпром на горах, Огороджений з боків Ровом, мурами, валами, Київ виріс і розцвів (Олесь).

Варіант 6. І Олег у поле їде. Вгледів кості, зліз з коня І ногою став на череп... Нагло виповзла змія. Обвилась, вп'ялася в ногу!.. Скрикнув князь, і на коні Він летить в свої палати, Щоб погаснути в огні (Олесь).

Варіант 7. Та як виконала Ольга Помсти лютий заповіт, Стала думати про Бога, Про таємний божий світ. Про велику, вічну правду, Про прощення, про любов, Стала думати про Того, Хто пролив за людство кров (Олесь).

Варіант 8. Але й тут знайшли бояри. Небезпека все росте: «Володимир цілий знищимо, Як дітей не віддасте!» І вночі княгиня потай Йде, схвильована, з палат... Серце б'ється: може, зрада, Може, десь чатує кат (Олесь).

Варіант 9. Ви в ірїй линете від сірого туману, Від сірих днів, від суму і нудьги На срібло чистеє спокійного лиману, На пишні береги. Не жаль вам тих, що сміло гинуть по дорозі Від пург і бур скажених і сліпих: Вам ірїй мріється крізь сльози, А сонце суше їх (Олесь).

Варіант 10. Так спить орел, – і враз, розкривши очі, Угледе світ, красу і простір голубий, І легко з скель спорхне, і в небі заклекоче Про вільний льот орлів, про ранок золотий (Олесь).

Варіант 11. Ліс густий, дрімучий, темний, Споконвічний ліс росте, Не проб'ється навіть сонце Крізь гілля його густе. Велетенські граби, вільхи, Сосни, явори, дуби Раз в століття полягають Після віку боротьби (Олесь).

Варіант 12. І замовкли враз розмови, Опустилися чарки, І з палат, схилившись, вийшли Воєводи й вояки. І сказав Олег уранці: «Не сідлайте більш коня! Хай стоїть і їсть у стайні До мого страшного дня» (Олесь).

Варіант 13. Святослав, розбивши греків, Повертається з війни, Тихо плинуть по Дунаю Навантажені човни. Ллється легко

вільна пісня, Молодецька, бойова... Святослав і сам безжурно Разом з лицарством співа (Олесь).

Варіант 14. Швидше в грудях б'ється серце, Швидше весла хвилі б'ють... Рідна мати Україно, Що сини твої везуть! Ось біліють білим шумом І пороги Дніпрові, Мов цвітуть сади зелені Або трави степові (Олесь).

Варіант 15. І Великий Володимир Ще і досі не умер: За його думки великі Люде борються й тепер. Ще і досі на Вкраїні Кров'ю скроплені поля, Ще і досі українська Розшматована земля (Олесь).

ІНДИВІДУАЛЬНІ НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНІ ЗАВДАННЯ

I. Виконати повний фонетичний розбір виділеного у тексті слова.

Послідовність фонетичного розбору слова

1. Слово, яке аналізується; кількість букв у ньому.
2. Запис слова фонетичною транскрипцією; кількість звуків.
3. Запис слова фонематичною транскрипцією; кількість фонем.
4. Визначення наголосу у слові, його характеристика.
5. Поділ слова на склади, їх характеристика.
6. Характеристика голосних звуків.
7. Характеристика приголосних звуків.
8. Пояснення наявних чи можливих змін голосних звуків.
9. Пояснення наявних чи можливих змін приголосних звуків.
10. Обґрунтування правильної вимови звуків і звукосполучень.
11. Встановлення принципів правопису орфограм; формулювання відповідних правил.
12. Встановлення можливих варіантів переносу слова з рядка в рядок.

Зразок оформлення.

1. Південь – 7 б.
2. [п'іўде^ин'] – 6 зв.
3. /півден'/ – 6 ф.
4. Наголошений 1-ий склад, наголос основний.
5. [п'іў/де^ин'] – 2 скл.;
[п'іў] – прикритий, напівзакритий, наголошений;
[де^ин'] – прикритий, закритий, ненаголошений;
6. [і] – голосний, передній ряд, високе підняття, нелабіалізований, головний вияв /і/;
[e^и] – голосний, передній ряд, середнє підняття з наближенням до високого, нелабіалізований, позиційний варіант /e/;
7. [п'] – приголосний, шумний (глухий), губний (губно-губний), проривний, напівпом'якшений, комбінаторний варіант /п/;
[ў] – нескладотворчий, позиційний варіант /в/;

[д] – приголосний, шумний (дзвінкий), язиковий (передньоязиковий), проривний, твердий, головний вияв /д/;

[н'] – приголосний, сонорний, язиковий (передньоязиковий), зімкнено-прохідний (носовий), пом'якшений, головний вияв /н'/;

8. [e^h] – наближена вимова до [и] => якісна редукція; артикуляція більш задня => прогресивна акомодация; і-подібна артикуляція => регресивна акомодация;

Півдєнь – півднѣ: /e/ – /ø/ – історичне чергування;

9. [п'] – напівпом'якшення => регресивна акомодация;

[ў] – нескладотворчий звук => позиційна модифікація;

[п'іўдє^hн'] – [п'іўд^hн'a]: [д] – [д'] – позиційне чергування.

10. Напівпом'якшена вимова [п] перед [і]; вимова /в/ як [ў] перед приголосним звуком; вимова ненаголошеного [e] з призвучком до [и].

11. Орфограма -e-; морфологічний принцип; пишемо -e-, бо перевірене слово півдєнний; орфограма «Написання складних іменників»; морфологічний принцип; складний іменник з першою частиною пів- пишемо разом.

II. Виконати повний фонетичний аналіз тексту.

Послідовність фонетичного аналізу тексту

1. Запис тексту фонематичною і фонетичною транскрипціями.
2. Визначення слів, у яких наявні чи можливі зміни голосних і приголосних звуків; детальне пояснення цих звукових явищ.
3. Обґрунтування правильної вимови звуків і звукосполучень.
4. Встановлення принципів правопису орфограм і формулювання правил.

Зразок оформлення.

Втекти! Втекти з цього клятого хутора на сонячний південь, де нема жахливої зими, де земля злітає до неба кам'яними бурунами скель, а не розливається плоским зеленим озером, в якому потопають поодинокі, загублені по яругах і улоговинах хутори (З. Тулуб).

1. / втекти // втекти з ц'ого кл'атого хутора на сон'ачній півден' / де нема жахливої зими / де земл'а злітає до неба кам'яними

бурунами скел' / а не розливаєт'с'а плоским зеленим озером / в якому потопајут' поодинокі / загублен'і по јаругах і улоговинах хутори // /

[ўти^ектú // ўти^ектú сц'óго кл'áтого хúтора на сóн'ачний п'ўде^н' / де^и не^има жахлівојі зи^емú / де^и зе^имл'á зл'ітаје до неба камјанúми буруна́ми скел' / а не^и розле^ива́је^иц':а плóским зе^иленим óзе^иром / ўјакóму потопајут' пооде^инóк'і / загубле^ин'і по јарúгах і улогóви^енах хуторú //]

2. [ўти^ектú]:

[ў] – нескладотворчий звук => позиційна модифікація;

[и^е] – втрата якісних характеристик => гармонійна асиміляція; артикуляція більш задня => взаємна акомодация;

[кл'áтого]:

[а] – і-подібна артикуляція => прогресивна акомодация; артикуляція більш передня => регресивна акомодация;

[т^о], [г^о] – часткова лабіалізація приголосних => регресивна акомодация;

[сц'óго]:

/зц'/ → [ц'] – регресивна асиміляція за голосом, контактна, часткова, не зафіксована на письмі;

[розле^ива́је^иц':а]:

/т'с'/ → [ц':] – регресивна асиміляція за способом творення, контактна, повна, не зафіксована на письмі;

[зи^емú] – [зи^ими]; [óзе^иром] – [озéра]: [и^е] – [ú], [е^и] – [é] – позиційні чергування;

/втéкти/ – /втéчу/ – /втíкати/: /к/ – /ч/, /е/ – /і/; /т/ – /т'/; /хутора/ – /хут'ір/: /о/ – /і/, /т/ – /т'/ – історичні чергування (І палаталізація; /о/, /е/ з /і/; тверді передньоязикові з м'якими відповідниками).

3. [ўти^ектú]: вимова /в/ як [ў] перед приголосним звуком; вимова ненаголошеної /е/ як [и^е] перед наголошеним [и];

[сц'óго]: вимова /з/ як [с] перед глухим приголосним;

[розле^ива́је^иц':а]: вимова ненаголошеної /и/ як [е^и] перед наголошеним [а]; вимова ненаголошеної /е/ як [е^і] між м'якими приголосними; вимова проривної /т'/ перед свистячою /с'/ як [ц'];

[сóн'ачний]: вимова /ј/ як [ї] в абсолютному кінці слова;

[п'іўде^н']: вимова /п/ як [п'] перед голосним [і].

4. Втекти – орфограма -е-, морфологічний принцип правопису; пишемо -е-, бо перевірене слово втеча;

з цього – орфограма «Правопис прийменника з»; морфологічний принцип; прийменник з пишемо окремо з займенником; орфограма «Вживання знака м'якшення»; фонетичний принцип; пишемо -ь- перед -о- для позначення м'якості приголосного;

жахливої – орфограма -ї-: традиційний принцип; вживаємо -ї- для позначення на писься /ji/;

кам'яними – орфограма «Вживання апострофа»; морфологічний принцип; апостроф вживаємо після губної /м/ перед -я-;

загублені – орфограма «Правопис суфіксів»; морфологічний принцип; пишемо -е- у дієприкметниковому суфіксі -ен-.

Варіант 1

Над містом стояла срібна місячна ніч. Широкий синій *Дніпро* оперізував Київ скляною дугою. Протилежний берег його танув під прозорим серпанком туману. Іноді в далечині плюскалася велика риба, і довго йшли водою широкі рівні кола. Смоляні запахи лісів і скошеної отави ввійшли в сонне місто, розвіяли сморід людського житла. Свіже й чисте було північне повітря (Тулуб).

Варіант 2

Дніпро-Славута палав під сонцем парчевою ризою. Липнєве небо було без *хмаринки*, але легко було дихати над водою. Де-не-де тяглися повз острів литовські плоті. Низько занурювалися у воду набучавілі колоди, бігали ними недолугі біляві люди в домотканих сорочках і штанах, щось кричали свистлявою білоруською мовою і наполягали на стерно, щоб скерувати плоті далі від піщаної лави, що золотавилася довгою мінливою смугою (Тулуб).

Варіант 3

Два дні не вщухала буря. Вітер упав, вияснилося небо, але ішли морем широкі плискуваті хвилі, всі у піні, що тяглася за ними *лахміттям* брудно-білого мусліну. З розгону налітали вони на скелі і, шугнувши вгору білим фонтаном, падали додолу, гребли скрипучий

груз і зникали у вирі. А далечінь мінилася на сонці зеленим і синім металом, наче розпущений під небом павиний хвіст (Тулуб).

Варіант 4

Випиває жар-квітка степові річки. Випиває нічну росу, буйну, як влітку злива, і свіжу, як виноградний сік. І гадючаться землею тріщини-розколини, і жовкне трава, а полин стає каламутно-сірий чи то від пороху, чи то зсихаючись від звару.

Сірішає ковиль і низько *стелеться* білим димом, наче ось-ось спалахне під ним земля. І нема де сховатися від жахливої вогняної муки (Тулуб).

Варіант 5

Наче рідко нанизані чотки, чорніли журавлі в лускатих хмаринках. Гортанний крик їх долинав до землі бентежним покликком. Здавалося, ніби чути, як свистить вітер у потужних крилах, як ріжуть груди холодне повітря. Темний, *одвічний* інстинкт гнав їх з пекучого півдня на болотисті низовини, де щороку вили вони свої кубла (Тулуб).

Варіант 6

Сонце *схилялося* до заходу. Тіні стали довгими і холодними, тільки верхівки лип запалали вогняно-червоним надвечірнім світлом. Швидко мчали з заходу патлаті хмари, облямовані жовтогарячим блиском. Прозорий дим кучерявився над багаттям, огонь огортав задимлений казанок, ніби злизував з нього крапельки сала. Старий Чмель всипав в окріп пригорщу пшона і почав неквапливо й зосереджено різати скибки гарбуза (Тулуб).

Варіант 7

Листопад. Блідий сіренький день. Легкий морозець. Рідкі *сніжинки* кружляють у повітрі, ніби вагаючись, чи впасти додолю, чи ще покружляти над Дніпром і над Базавлуком у рудій щетині бур'янів, ледве запорошених сірувато-білою памороззю. Шарудять опалені морозом очерети. Де-не-де вгрузли в їх гущавину козацькі чайки, заховані від зайвих очей, коли б надумалися варшавські гості перевірити, як палить їх Петро Конашевич (Тулуб).

Варіант 8

Захоплено пірнув у складне різноманітне *київське* життя. Міська і околиця шляхта, братство і міська рада навперебій запрошували його. По-перше, кожен бажав вшанувати колишнього гетьмана і шаною притамувати йому біль від поразки, але незабаром всі зрозуміли, що присутність Петра Конашевича конче потрібна і корисна в кожній важливій справі суспільного життя. І Петро Конашевич нікому не відмовляв у пораді і допомозі. Все тут цікавило його (Тулуб).

Варіант 9

Весняне сонце сліпучо сяє над димчастою синню поводі. Широко розлився Дніпро. Ледве видно на обрії синю смужку протилежного берега, а затоплені острови ледве позначаються торочкою з рудих дерев. Пальові хати Труханова острова наче пливуть рікою. Крилом білої чайки майорить в далечині парус і тане в блакиті. А небо, високе, яскраве, повне п'яних хмарин, сміється весняним сонцем... (Тулуб).

Варіант 10

Осінній степ – пустинний, рудий, непривітний. Запорошений ковиль здалека нагадує отару брудно-сірих баранів. Сухий бур'ян стирчить на курганах рудою щетиною, а холодні буйні краплі роси блищать у павутинні уламками битого скла.

Медже *дивиться* вдалечінь. Над обрієм залягла гірським кряжем смуга хвилястих хмар. І здається Медже, що це кримські гори (Тулуб).

Варіант 11

Зеленим оксамитовим килимом розкинулася широка галявина серед Сухої Діброви. Ледве помітним схилом спускається вона до Дніпра. Вузлуваті дуби обступили її пишною зеленою рамою в молодому червневому листі, і лише в одному місці розкривається вона на Дніпро. Ані помосту, ані хати на цій свіжій галявині, тільки там, де земля трохи випинає невеличким пагорком, ... викотили і поставили три *величезні* барила... (Тулуб).

Варіант 12

Густішали тумани. Здавалося, ніби розсікла, прохолола земля дихає в небо сірою парою. Дорога повільно спускалася у долину. Назустріч клубочиться біле молоко, ріденько розбовтане у повітрі. Зустрічні дерева раптом виступали з небуття, пропливали повз вершників і танули десь позаду. Пахло мокрим листям, баштанами і димом. Провідник мчав спереду, напіврозтанувши у тумані, і незабаром навколо вершників звелися густі ліси (Тулуб).

Варіант 13

Дощ ішов аж до вечора, дрібний, холодний. Сосняк залишився десь позаду. Вогкий чагарник обливав його цівками води, під чобітьми чавкала земля. Знесилений втомою й розпачем, ішов Сагайдачний без мети і дороги. Спочатку кляв Бородавку, Хоткевича, козаків і сам себе за те, що потрапив у цей непотрібний і безглуздий ліс, потім *байдужість* і розпач охопили його. В скронях стукала запалена кров, і дивовижна нудотна порожнеча виповнювала голову й шлунок (Тулуб).

Варіант 14

Ніч зоряна й холодна, як завжди у вересні. Зорі палають яскраво й по-зимовому гостро, наче крижинки. Чорне й високе небо тремтить від їх блискучого розсипу. А коні мчать учвал, розпластані в повітрі. Зникають вогники табору. Вітер свистить в ушах, вихором крутиться в кобеняках за спиною. Дорога рівна й вогкувата, і майже не чути *тупотіння* коней. Тільки тривожно й широко гойдаються вздовж дороги тополі та тремтять у небі вогні (Тулуб).

Варіант 15

Вночі десь далеко-далеко, за гирлом Почайни, лунко, як постріл, луснула дніпрова крига. Згодом долинув з-за Чорторія такий же звук, притамований далечінню. Потім – третій, четвертий. І з *хрускотом* і шарудінням посунула крига на південь. Незліченними білими зграями йшли вони, і не було кінця-краю їх струмінню. Кришталево мінилися льодини проти місяця, кружляли, напливали і лізли одна на одну... (Тулуб).

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

I. Підручники, посібники

Бондар О. І. СУМ – Бондар О. І., Карпенко Ю. О., Микитин-Дружинець М. Л. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія. Навч. посіб. Київ, 2006, 368 с.

Жовтобрюх М. А. КСУЛМ – Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Київ, 1972, ч. 1, 402 с.

Карпенко Ю. О. ФФ СУЛМ – Карпенко Ю. О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови. Учб. посібник для студ. філол. фак. Відп. ред. М. М. Фащенко. Одес. держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 1996, 144 с.

СУЛМ / А. П. Грищенко – Грищенко А. П., Мацько Л. І., Плющ М. Я. та ін. Сучасна українська літературна мова. Підручник. За ред. А. П. Грищенка, 2-ге вид., перероб. і допов. Київ, 1997, 493 с.

СУЛМ / М. Я. Плющ – Плющ М. Я., Бевзенко С. П., Грипас Н. Я. та ін. Сучасна українська літературна мова. Підручник. За ред. М. Я. Плющ, 7-е вид., стер. Київ, 2009, 430 с.

Тоцька Н. І. СУЛМ : ФОГО – Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова: фонетика, орфоепія, графіка, орфографія. Київ, 1981, 183 с.

Шкуратяна Н. Г. СУЛМ – Шкуратяна Н. Г., Шевчук С. В. Сучасна українська літературна мова. Навч. посібник. Київ, 2000, 688 с.

II. Словники, довідники

СЛТ – Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. Київ, 1985.

Головащук С. І. СВН – Головащук С. І. Складні випадки наголошення: словник-довідник. Київ, 1995, 192 с.

Головащук С. І. СН – Головащук С. І. Словник наголосів. Київ, 2003, 320 с.

УМ / С. Я. Єрмоленко – Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. За ред. С. Я. Єрмоленко. Київ, 2001, 224 с.

ОСУМ – Орфографічний словник української мови. Уклад. С. І. Головащук, М. М. Пещак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. Вид. друге, випр. і доп. Київ, 1999, 989 с.

ОС – Орфоепічний словник. Уклад. М. І. Погрібний. Київ, 1984, 629 с.

УМ. Енциклопедія – Українська мова. Енциклопедія. Київ, 2000, 750 с.

Шевченко Л. Ю. СУМ – Шевченко Л. Ю., Різун В. В., Лисенко Ю. В. Сучасна українська мова. Довідник. За ред. О. Д. Пономаріва. Київ, 1993, 326 с.

ДОДАТКИ

Фонематична транскрипція – спосіб запису живої мови, при якому передають тільки фонемати мови без урахування їх відтінків.

Знаки для фонематичного транскрибування

Фонемати: а) голосні: /a/, /o/, /y/, /и/, /e/, /i/; б) приголосні: /д/, /д'/, /т/, /т'/, /з/, /з'/, /с/, /с'/, /д^з/, /д^з'/, /ц/, /ц'/, /л/, /л'/, /р/, /р'/, /н/, /н'/, /ж/, /ш/, /дж/, /ч/, /г/, /к/, /г/, /х/, /j/, /б/, /п/, /в/, /м/, /ф/.

Діакритичні та інші знаки:

/.../ – фонематичний запис;

/ – коротка пауза;

// – довга пауза;

' після літери вгорі – м'якість приголосної фонемати.

Фонетична транскрипція – спосіб передачі на письмі усного мовлення з усіма його звуковими особливостями у повній відповідності до їх звучання.

Знаки для фонетичного транскрибування

Звуки:

Голосні:

[e^и] – звук [e], наближений до [и],

[e^і] – звук [e], наближений до [і],

[и^е] – звук [и], наближений до [e],

[и^і] – звук [и], наближений до [і],

[o^у] – звук [o], наближений до [у],

[і] – звук [і] нескладовий,

[ў] – звук [у] нескладовий,

Приголосні:

[j] – звук [й],

[з], [д^з] – звук [дз],

[ж], [д^ж] – звук [дж]

Діакритичні та інші знаки:

[] – фонетичний запис;

/ – коротка пауза;

// – довга пауза;

' після літери вгорі – м'якість приголосного;

' після літери вгорі – напівм'якість приголосного;

: після літери – довгота приголосного;

' над літерою – основний наголос;

` над літерою – побічний наголос;

- ° після літери вгорі – огублена вимова приголосного;
- перед знаком голосних – і-подібний призвук після м'яких приголосних;
- після знаків голосних – і-подібний призвук перед м'яким приголосним;
- над знаками голосних – і-подібний призвук між м'якими приголосними;
- ←, → – напрям акомодатції, асиміляції;
- ⏟ – ліга для приєднання клітиків.

Тексти для транскрибування

I. Сира Верба – село старожитнє, мабуть, старіше за Суху Вербу, розкинулося на пологій хвилі горба, що спадає в широку долину Десни. Вулички в селі майже всі похилі, вузенькі й покручені та покорчені, як пальці старої людини, котра цілий вік працювала на тяжкій роботі, хати великі, є серед них небілені, з кругляка або важких дубових плах, біля кожної хати паркан, навіть не паркан, а фортечна огорожа з дощок або обаполів з темними ворітьми. Поміж них є кілька зовсім старовинних, з дашками (Ю. Мушкетик).

II. Дружно шархають коси, перегукуються косарі: «Налягай, Матвію, п'яти підріжу». Тішить око чисто збрита стерня, важкий, пахучий покіс вселяє впевненість, і навіть отой слід, широкий, глибокий, неначе хтось проїхав возом, радує. Твій слід. Твоя праця.

Орест ішов четвертим, пильнував, аби не відставати, аби не шархала чужа коса попід його п'ятами. А трави пахли п'янко, й сонце котилося понад косарями колесом, і вітерець ніс од Десни прохолоду, й косарська доля – чорнокрила чаєчка, втомившись кигикати, мовчки ширяла у високості (Ю. Мушкетик).

III. Над головою Ореста бігла голуба небесна річечка в ніжних зелених берегах. Бігла в зворотний бік, два береги то майже змикались, то розходилися, й тоді плесо неба ширшало й річечка уповільнювала біг. Ту річечку творили крони тополь з першими зеленими листочками, навіть ще не листочками, а розтрісканими бруньками. Крони то зливалися, то розходилися, й ніжний голубий небесний потічок прудко струменів угорі. Річечка текла кудись назад, в його минуле життя, проте він плив по ній зовсім недалеко, до

першого закруту, тільки туди він пускав свого думного човника, а потім летом вертався назад (Ю. Мушкетик).

IV. Косилося Орестові важко. Покіс був довгий і не скрізь однаковий, спочатку густа й рівна осока, яку коса підтинала легко, з приємним дзвоном, далі – купиння, там доводилося тримати косу на руках, але й по купинах та між ними теж росла осока, і врешті покіс виходив на грудок, де росли мітлиця, й смолянка, й тонконіг, а поміж ними ще якась прив'яла трава, коса її не брала, а потім, вже в самому кінці, біля кущів, ріс бур'ян, високий, з квітучими суцвіттями, схожими на ті, які викидає під час цвітіння морква. Попадався кінський щавель, об який коса тупилася найдужче. Над травною рідкими білими озерцями стояв туман, озерця танули на очах (Ю. Мушкетик).

V. Зненацька від Десни полетіло сухе сіно, й важке вітрило неба напнулося, й синя, в червонім обідку хмара помчала, неначе на крилах, і з-під неї мигнула суха блискавиця. Небо побіля хмари почервоніло ще дужче, прибрало якогось зловісного, аж синюшного, кольору... Шарпнулися верби над Десною, здавалося, вони біжать, упали трави й вже не підводилися, а по них мчав, гудів вістряган, закручуючи в мотузки покоси та скидаючи прикрутки зі стогів. Сліпуче мигнула, обпалила все довкола блискавиця – й ринула злива (Ю. Мушкетик).

VI. Скрізь додалося жовтизни. Якоїсь особливої, поліської жовтизни. Вигоріла трава, оголилася земля, піскувата земля, – в деяких місцях пісок білуватий, в інших – кольору пелюсток соняшнику, порудів полин, здається, навіть сосни втратили свою барву. Все повигорало, вицвіло – оджило. З горба було видно придеснянські луки. Вони – зелені, але барва ця оманна. Трави – скошені, озера – пообтоптувані, очерети й ті якісь обшмульгані, сумні. Зате попрозорішала в озерах вода, там цвітуть лілії, білі й жовті, білі – красивіші, але вони не пахнуть. На лузі сіріють важкі шапки стогів – це там, де болото, решту сіна вивезли й запресували (Ю. Мушкетик).

VII. Ранками сиві тумани долизували на городі рештки снігу й, ситі, вдоволені, сповзали в яр, бралися за тугі брудні брили, що лежали в зморшках землі. Дні й далі стояли гливкі, холодні, то відпускало на п'ять-шість градусів, то знову колочий іній вкривав землю, а бруньки на деревах набрякали й набрякали і, врешті, лопнули, й того ж дня відзимки відступили остаточно. А може, то бруньки так точно відгадали свій час (Ю. Мушкетик).

VIII. В саду вже достигали черешні, і голубокрила іволга приглядалася до них з вершечка сухої груші, а яблука ледве видніли з шумовиння листя, там панувала півтемрява, з зеленої гущавини віяло таємницею, а жоржини були вищі людського зросту й гіллясті та пишні, бубочки майбутнього цвіту поблискували тьмяно й вабливо. Ті бубочки дивилися вгору. Так само гордовито дивитимуться в небо пишні суцвіття (Ю. Мушкетик).

IX. Гнулося од яблук віття, й сяйво ліхтарів та місячне сяйво одсвічувало на лискучих прохолодних плодах, і кружляли довкола ліхтарів метелики, й закохані парочки ховалися під низько зігнутими вітами. Десь верхом пролинув вітер, листя на осокорі ледь-ледь прошелестіло, й щось зітхнуло в густому вишняку за парканом – той-таки вітер, ворухнулася якась птаха – і щось зітхнуло в душі, прилучаючи їх до чогось таємничого і гарного (Ю. Мушкетик).

X. На галявинах росли дикі груші, – в зеленому листі зблискували глянцем тугі, тверді грушки, – й кущі глоду з рожевуватими ягодами, а в траві синіли дзвіночки та фіолетово горіла шавлія. Траплялися березові гайки – берізки вабили непорочною білістю кудись у глибіню, у якій, здавалося, можна очиститись від усього земного й стати таким, як вони. І так само непорочно, чисто білили в ліщиновому листі зібрані в кошлаті кетяги горішки, в яких ще замість зернят білий молочний сік, терпкий і пахучий (Ю. Мушкетик).

XI. Скрекотіла на вершечку груші сорока, летіла за ними, супроводжувала по лісу. А потім дорога привела їх у сосни, рідкі, високі й гінкі, і вони спустилися по схилу до ставу. Тут він був ще ширший, від нього по той бік відходив рукав, а на розі між основним

руслom і рукавом притулилася в густому яворинні хатина з білими стінами та маленькими вікнами (Ю. Мушкетик).

XII. Разом із задумою про безглуздість колеса буття в Дароччиній душі химерно сплітається невгамовна, бунтівна радість. Так маки червоні цвітуть у степу впереміш із шпичастими, сивими й пухнастими будяками. Вона любила лазити по деревах, дряпатися аж до найнебезпечнішої гілки, бігати, щоб дух захоплювало, хотіла бути zarazом скрізь...

Вона любила це безглузде життя. Всі сили її степової молоді душі бриніли й відзвучували при найменшому дотикові того життя (Д. Гуменна).

XIII. Над степом заходила громовиця. В блідій спеці липневого дня, в опалових випарах землі, що тьмяною млою вкривала обрії, хмара видавалася надто загрозлива. Холодно-синя, кольору темного індиго, вставала вона над розтрісканою землею, над рудими травами й запорошеним ковилем. Тихо-тихо було в степу: ні вітерця, ні подиху. Тільки сухо й жарко дзюрчали цвіркуни...

І раптом здригнувся степ. Звиваючи куряву смерчем, промчав вихор. Припали до землі злякані трави, вклонилися йому. Забелькотіло листя дур-зілля, а коவில் струснув порох із сивини й побіг, пригинаючись до землі пасмами сіруватого диму (З. Тулуб).

XIV. А за південними горами – квітне все.

По урвищах куцяться барвисті китиці кёрмёку, стеляться огудини розквітлих кáперців, наче обсипаних сніжними пластівцями. Тягне дрік до сонця зелені безлисті паростки, і золотом вилискують його квіти. Рожевими ворушками купами пахтить мигдаль, а над ним розкинулось малиновим наметом юдине дерево. По скелях квітне шипшина, пишні кущі кизилу, ожина, бузок, держи-дерево. І все це пахтить, тягнеться до сонця, дихаючи весняними любощами. Дзвенять, співають струмки, шумують водограї кришталевими цівками. Дзюрчать цикади, пригріті сонцем. Гудуть джмелі... (З. Тулуб).

XV. Сутеніло. Вечірні тіні лягли в замети синіми сувоями, а навколо все стояли руді стовбури сосен і вузлуваті дуби в іржавому

листі, припорошені памороззю. На останній зупинці довго не було коней, потім знов їхали глухими пустинними пущами, де тільки де-не-де мигтіли зелені вогники вовчих очей.

Пізно вночі, коли перегукувалися в поснулих селах другі півні, вилетів візок на берег Тетерева. За хитким мостом розсипалися по узгір'ю білі мазанки Радомишля, але жодний вогник не блимав у вікнах під сніжними шапками стріх. Сани звернули вбік і помчали до монастирського фільварку. Там вже чекали грізного архімандрита (З. Тулуб).

Зміст

Вступ	3
Програма навчальної дисципліни	5
Завдання для практичних занять	8
Звук як явище акустично-артикуляційне та фонологічне	8
Голосні і приголосні фонем, особливості їх артикуляції і класифікації	19
Чергування голосних звуків і фонем	29
Чергування приголосних звуків і фонем	39
Модифікаційні зміни голосних і приголосних у мовленнєвому потоці	47
Асиміляція і дисиміляція приголосних. Спрощення груп приголосних	58
Склад і наголос	72
Орфоепія української мови	84
Українська графіка та орфографія	99
Завдання для лабораторної роботи	112
Завдання для контрольної роботи	122
Індивідуальні навчально-дослідні завдання	133
Список скорочень рекомендованої літератури	140
Додатки	142

ФОНЕТИКА СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Навчально-методичний посібник

Укладач Зоя Іванівна Комарова

Видається в авторській редакції

Підписано до друку 14.05.2021 р. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Ум. друк. арк. 8,66

Тираж 120 прим. Замовлення № 0007

Видавничо-поліграфічний центр «Візаві»
20300, м. Умань, вул. Тищика, 18/19, вул. Садова, 2

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 2521 від 08.06.2006.

тел. (04744) 4-64-88, 3-51-33, (067) 104-64-88

vizavi-print.jimdo.com

e-mail: vizavi008@gmail.com

vizavisadova@gmail.com

